Палац над Іквою

Дубно, вересень 1939-го – червень 1941 року

Марко Царинник

1.

Туман із заболоченої заплави Ікви огортав Дубно, коли о п'ятій ранку в понеділок, 18 вересня 1939 року, до міста підкотив перший танк. У відкритій башті стояв офіцер у шкіряній куртці. За борти трималися двоє хлопчиків з квітами в руках. Українець, який спостерігав цю сцену, відзначив, що танкіст був смаглявий, а хлопчики – євреї. Безіменна загроза, те страхіття, якого стільки людей на східних окраїнах Польщі, овіяних легендами *Kresy Wschodnie*, водночас боялися й жадали, набувала плоті. Косоокі варвари пробивалися крізь мури, а євреї, самі зрадлива чужа раса, потроху прочиняли їм ворота зсередини й посилали своїх дітей назустріч загарбникам.[1]

Увесь ранок через Дубно з гуркотом і димом сунули механізовані колони – 236 танків і 24 бронеавтомобілі Тридцять шостої танкової бригади П'ятої армії Українського фронту. За ними тупотіли піхотинці Восьмого стрілецького корпусу. Вишикувані по четверо, у гостроверхих шапках, драних шинелях і брезентових чоботях, вони йшли не в ногу, закинувши на плечі гвинтівки Мосіна на ременях із дроту, мотузок чи смужок, відірваних від простирадл. Коли офіцери не дивилися, піхотинці виходили із строю, щоб випросити хліба в найближчій хаті.[2]

Солдати були не тільки голодні, а й виснажені. Ще до світанку 17 вересня вони вирушили із своєї бази поблизу Шепетівки, за тридцять п'ять кілометрів на схід від польсько-радянського кордону, з наказом о п'ятій годині перейти кордон, подолати ще приблизно шістдесят кілометрів до Дубна й того самого дня взяти місто. Але опівдні розвідка повідомила про значні польські сили в Дубні, і танкова бригада із стрілецьким корпусом зупинилися, щоб дочекатися інших частин і наступати разом. Надвечір начальник штабу П'ятої армії генерал-

1 Раніші версії цієї статті вийшли у збірнику *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939-1941*, за редакцією Елазара Баркана, Елізабет А. Коул і Кая Струве (Ляйпциг, 2007), [263]-301; та в журналі «Єгупець», у перекладі Христини Чушак, «Єгупець» 18 (2009): 295-342. Дякую Карелові Беркгофу, Реєві Брендону, Тамарі Дмитренко, покійному Крістоферові Гладуну, Володимирові Іщенку, Мацеєві Сєкерському, Остапові Смереку й Анджеєві Сухціцу за допомогу в отриманні деяких цитованих документів, а Омерові Бартову, Карелові Беркгофу, Реєві Брендону, Джонатанові Бренту, Марті Дарії Олійник і покійному владиці Корнилієві Пасічному – за зауваження до чернеток. І Марті Горбан – за те, що мучилася над ними разом зі мною. K. Surmach, "17. veresnia *1939* roku v Dubni," *Krakivs'*ki *visti*, 17 and 18 September 1942; Jan Woskrybicki, Dubno powiat, 3677, box 209, folders 1-2. Poland, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, Hoover Institution on War, Revolution and Peace (далі – HI); Wincenty Lewicki, ibid., 6901; Czeslaw Grzelak, *Dziennik sowieckiej agresji*: *Wrzesie*ń 1939 (Warsaw, 1994), 131.

2 Surmach, "17. veresnia"; J. A. Kawka, "Czas śmierci," *Wiadomości*, February 2, 1964; Ivan Iashchyshyn, *Odyn rik u Chervonii Armiї: Spohady v rozpovidi Ivana Iashchyshyna*, ed. Zynovii Knysh (Toronto, 1982), 59; Antoni Mitręga, "*Moje zderzenie z bolszewikami* 17 września 1939 r." in Krzysztof Rowiński, ed., Moje zderzenie z bolszewikami *we wrześniu 1939 roku* (London, 1986), 106; Janina Sulkowska, "Memoirs, 1939-1951," неопублікований рукопис, 23; Karel Kosek, "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie," II/1332/2k, 9, Archiwum Wschodnie, Warsaw (далі – AW), also in *Dissent in Poland: Publications and Manuscripts from the Karta Center Foundation Archives in Warsaw, Poland* (Woodbridge, CT, 2005), reel 83; Irena Grudzińska and Jan Tomasz Gross, eds., *War through Children's Eyes: The Soviet Occupation of Poland and the Deportations, 1939-1941* (Stanford, 1981), 11; Tomasz Bereza, "Obraz czerwonoarmisty na okupowanych ziemiach polskich (1939-1941) w dokumentach, wspomnieniach i relacjach," in Piotr Chmielowiec, ed., *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939-1941* (Rzeszów, 2005), 13-16.

майор Дмитро Писаревський приїхав до військ, вилаяв їх за невиконання наказу й зажадав узяти місто наступного дня. А щоб вони таки це зробили, наказав готуватися до виступу о другій ночі.[3]

Проте Дубно було беззахисне. Польське верховне командування припускало, що Червона армія вступає до Польщі, щоби не допустити туди вермахт, і о дев'ятій ранку 17 вересня генерал Пйотр Скуратович, командувач оперативної групи польської армії «Дубно», надіслав міському гарнізонові наказ уникати сутичок із росіянами й домовитися про безперешкодний прохід до румунського кордону. О другій пополудні солдати вишикувалися в колону й рушили на південний захід. Уночі червоноармійські кулеметники оточили поляків і взяли їх у полон. Коли ті складали зброю, пролунали постріли. Деякі солдати намагалися врятувати свою честь самогубством.[4]

До пів на сьому наступного ранку Червона армія завершила сутички з розрізненими групами польських військових і поліцейських, і Дубно опинилося в її руках. Серед ранку над провулком, що вів до ринку, уже майорів транспарант із вітанням Сталіну й Червоній армії. Крамниці спорожніли – грабіжники очистили полиці, як тільки польська влада втекла, – зате біля ратуші юрмилися офіцери, а солдати тицяли перехожим у руки листівки, брошури й газети. Відколи Німеччина напала на Польщу із заходу й півночі, близько двохсот тисяч біженців із рюкзаками та клунками тривожно просувалися на схід. Дубно постраждало від війни менше за інші міста, і чимало подорожніх прямували саме сюди. Тепер, коли добровольці-міліціонери розмахували гвинтівками й червоними пов'язками, і місцеві, і прибульці, переважно молоді й бідні, заповнили вулиці, зустрічаючи визволителів червоними або синьо-жовтими прапорами, церковними хоругвами, хлібом-сіллю, сумішшю релігійних гімнів і комуністичних пісень.[5]

Заможні поляки спостерігали за святкуваннями з-за завішених вікон, бурмотіли, що євреї й українці всі комуністи, націоналісти або злочинці й зрадили Польщу, та планували податися слідом за армією до Угорщини або Румунії. Сіоністи рушали на південь у надії дістатися Палестини. Українці, які належали до некомуністичних партій, розмірковували, як пробратися на захід, до місцевостей, захоплених вермахтом.[6]

---

3 N. S. Lebedeva, "Chetvertyi razdel Pol'shi i katynskaia tragediia," in V. G. Bushuev and Iu. N. Afanas'ev, eds., *Drugaia voina: 1939-1945* (Moscow, 1996), 247; Grzelak, *Dziennik*, 101, 103, 131; Czeslaw K. Grzelak, *Kresy w czerwieni: Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku* (Warsaw, 1998), 181, 207, 301.

4 Lebedeva, "Chetvertyi razdel Pol'shi," 250; Zygmunt K. Dąbrowski, "Moje zderzenie z Bolszewikami we wrześniu 1939 – Unik przed którymś z Katyniów," in Krzysztof Rowiński, ed., *Moje zderzenie z bolszewikami*, 189; Wiktor Krzysztof Cygan, *Kresy w ogniu: Wojna polsko-sowiecka 1939* (Warsaw, 1990), 86. 88; "Relacja Stefana Strzemińskiego" in Czeslaw K. Grzelak, ed., *Wrzesień 1939 na Kresach w relacjach*: *Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku* (Warsaw, *1999*), 427-41; Czeslaw Grzelak, "Możliwości obrony Kresów Wschodnich w 1939 roku przed Armią Czerwoną," Krzysztof Jasiewicz, ed., *Europa nieprowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa*, *Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze* II *Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772*-1999 (Warsaw, 1999), 930; Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorus*sia (Princeton, 2002), 261; Helena Janina Gladkowska, "Moje zderzenie z bolszewikami we wrześniu 1939," Rowiński, ed., Moje zderzenie z bolszewikami, 220.

5 Surmach, "17. veresnia"; Hashomer Hatzair, *Youth amidst the Ruins: A Chronicle of Jewish Youth in the War* (New York, 1941), 74, 77: Mykola Syvits'kyi, *Zapysky* si*roho volyniaka*, 2nd ed. (Kyiv, 2000), 205; Grzegorz Hryciuk, *Przemiany narodowościowe* i *ludnościowe* w *Galicji Wschodniej* i na *Wołyniu* w *latach 1931-1948* (Toruń, 2005), 188, 196; Jan T. Gross, "Jewish Community in the Soviet Annexed Territories on the Eve of the Holocaust: A Social View," *East European Politics and Societies* 6 (1992) no. 2, 193; Gross, *Revolution from Abroa*d, 262; V. A. Hrynevych, "Chervona Armiia u viinakh i viis'kovykh konfliktakh 1939-1940 rr.: Viis'kovo-politychni, ideolohichni ta sotsial'no-psykholohichni aspekty," P*roblemy istorії Ukra*їny: *Fakty, sudzhennia*, *poshuky* 10 (2003): 348.

6 Hashomer Hatzair, *Youth amidst the Ruins*, 91; Jakub Elbirt, "Mój Luck," in Jasiewicz, ed.,

Невдовзі після опівночі 19 вересня в місті почалася стрілянина. Основну масу червоноармійських новобранців становили резервісти, які залишили в колгоспах незібраний урожай і голодні сім'ї. Погано обладнані, недосвідчені й розлючені тим, що довелося йти на війну, вони так часто стріляли, не розібравшись, хто перед ними, що майже п'яту частину їхніх втрат становили «небойові втрати». У Дубні солдати вривалися до будинків, звідки, за їхніми словами, по них стріляли, і вбивали мешканців. На світанку піхотинці встановили кулемети на перехрестях і почали поливати вогнем сусідні будівлі. Через кілька хвилин дівчина-підліток прибігла до римо-католицької плебанії благати священника прийти й уділити останнє помазання. Двоє червоноармійців увірвалися до її помешкання й застрелили батьків.[7]

Того самого дня влада запровадила комендантську годину з шостої вечора до шостої ранку й розклеїла оголошення з наказом здати фотоапарати, радіопередавачі, вогнепальну зброю та вибухівку, а польських солдатів закликала здаватися. Під час захоплення Дубна Червона армія взяла в полон п'ятсот офіцерів і п'ять тисяч вісімсот солдатів. Тепер вона почала хапати поліцейських, священників і державних службовців, відбирати в них паски, шнурки, складані ножі, леза, записники, олівці й фотографії та зганяти на хмелепереробний завод і до військових казарм на південній околиці міста. Завод і казарми не могли вмістити всіх затриманих, тож чотири з половиною тисячі ночували просто неба. Деякі дубенчани створили комітет, щоб забезпечувати бранців їжею й одягом. Інші прагнули нажитися. Упродовж тижнів, перш ніж полонених погнали валити ліс, добувати камінь і будувати дороги та мости або повезли в товарних вагонах до східних таборів на страту, спекулянти тіснилися біля огорожі, пропонуючи кухоль води, шматок хліба чи дрібку тютюну за сорочку, штани або золотий зуб. Попри це, в'язні голодували. На початку жовтня за три дні померло п'ятдесят вісім осіб.[8]

Батьківщина, як понад сто років перед тим доводив польський літературний критик Маурицій Мохнацький, – це «велика ідея політичної незалежності й надія, що колись, під проводом і з допомогою Бога, ми об'єднаємося в одне неподільне ціле, станемо твердинею Європи, карою для наших лихих сусідів і обраним народом слов'янства».[9]

Перші дні радянської окупації дали Каролеві Косеку всі потрібні йому докази того, що українці належать до лихих сусідів, яких його вчили ненавидіти. Шістнадцятирічний Кароль утік з батьками до лісникової хати, коли німецький літак скинув на Дубно бомбу, вбивши єврейку та п'ятьох її дітей. Через три дні, напише Кароль у спогадах, через півгодини після

Europa nieprowincjonalna, 1104; Roman Syrota, "Brytans'ki vahannia, ukraïns'ki zvistky i dolia L'vova v pershi misiatsi Druhoï svitovoï viiny (veresen' – zhovten' 1939 roku)," in Henryk Żaliński and Kazimierz Karolczak, eds., Lwów, *miasto*, *spo*le*czeń*stwo, *kultura: Studia z dziej*ów *Lwowa* (Cracow, 1996), 4:380.

7 Piotr Szeremeta, 3817, HI; Hrynevych, "Chervona Armiia u viinakh," 347; Surmach, "17. veresnia"; August Zawoł, 1108, HI; Czeslaw Jurkiewicz, 10766, HI; Sulkowska, "Memoirs, 1939-1951," 44; Gross, *Revolution from Abroad*, 40; Wacław Śledziński, *Swastyka nad Warszaw*ą: Dwa i *pół roku pod okupac*ją w *Polsce* (Edinburgh, 1944), 7; Waclaw Sledzinski, *Governor Frank*'s *Dark Harvest* (London, 1946), 11.

8 Rudolf Dembowski, 8205, HI; Mitręga, Moje zderzenie z bolszewikami, 107; Edmund Bosakowski, "In the Clutches of the NKVD in Krzemieniec," http://www.geocities.com/chrisgladun/krzemjail.html (дата звернення: May 1, 2001); Iurii Shapoval, *Ukraïna* XX *stolittia*: *Osoby* ta *podii* v *konteksti vazhkoï isto*riï (Kyiv, 2001), 147; "Zeznania naocznego świadka," ненумероване свідчення, HI; Sulkowska, "Memoirs, 1939-1951," 66; Jan T. Gross, "Polish POW Camps in the Soviet-occupied Western Ukraine," in Keith Sword, ed., *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939*-41 (London, 1991) , 47; Zbigniew Schneigert, "Obozy NKWD jeńców polskich w Malopolsce Wschodniej w latach 1939-1941," *Wojskowy Przegl*ą*d Historyczny* 37 (1992), no. 4, 118-28; Lebedeva, Chetv*ertyi razdel Pol*'shi, 254; Grzelak, *Kresy w czerwieni*, 302; Albin Głowacki, "Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich Il Rzeczypospolitej 1939-1941," 1997, 246; Kosek, "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie," 10.

9 Маврицій Мохнацький, цит. за: Brian Porter, *When Nationalism Began to Hate: Imagining Politics in Nineteenth-Century Poland* (New York, 2000), 21.

того, як хтось прибіг повідомити про наближення Червоної армії, у двір увірвалися українці, шукаючи поляків, яких можна було б убити. Коли хлопець із матір'ю та собакою долав десять кілометрів назад до Дубна, дорогою сунули українці. Кароль був певний, що всі вони озброєні вилами й сокирами та сповнені рішучості помститися за кривди, завдані поляками.

У Дубні Кароль зустрів шкільного товариша. Раніше вони завжди розмовляли польською. Цього разу хлопець звернувся до Кароля українською.

Кароль запитав його чому.

– Бо тепер у нас незалежна Україна, – відповів хлопець. – Польщі кінець![10]

Коли прийшла Червона армія, Данута Ярошевська жила у Волі Пілсудського, військовому поселенні поблизу Дубна. Її теж учили, що всі люди в навколишніх селах лихі. Українці, згадуватиме вона, звели тріумфальну арку для зустрічі армії. На мітингу у Волі промовці закликали не чіпати поляків, але наступного дня сусіди пограбували сім'ю Данути. «Вони забрали нашу худобу для армії; забрали меблі й відправили до Росії, – скаржитиметься вона. – Українці грабували польське військо й убили капітана. Більшовики забрали в нас пару коней і чотири корови та віддали українцям. У школі нам не дозволяли вчитися польською. Міліція складалася з українців».[11]

Тадеуш Л. теж знав, чого чекати від українців: вони мститимуться полякам. Коли Червона армія наближалася до його села, українці з гвинтівками відвели його та родину до арки, крізь яку повинні були пройти колони, і наказали лягти на землю. Тоді Тадеуш почув гуркіт. Наближалися танки. Жінки й діти плакали. Радянський офіцер зупинив танки й наказав людям підвестися. Він запитав, хто наказав їм лягти, і заарештував сільського старосту. «Наступного вечора, – згадуватиме Тадеуш, – українці забрали наших коней, свиней і навіть дрібниці, навіть моїх кролів».[12]

Здзіславу Хадлер, чотирнадцятирічну доньку польських колоністів із поселення поблизу Ковеля, за 120 кілометрів на північний захід від Дубна, найбільше обурювала пиха українців після краху Польщі. Усі вони були кровожерні й сповнені ненависті. По всьому краю вони вбивали і біженців з заходу, і поляків, які здавна там жили.[13]

На посаді волинського воєводи в 1920-1930-х роках Хенрик Юзевський прагнув подолати польсько-українську ворожнечу, залучаючи українців до політичного й культурного життя країни. Якщо вже не вдавалося їх асимілювати, зробити справжніми поляками, він принаймні міг спробувати переконати їх бути лояльними громадянами Польщі. Радянська окупація все змінила. Українці, писав Юзевський у брошурі, виданій польським підпіллям 1943 року, завинили перед Польщею «масовою зрадою». Вони влаштовували засідки на польських солдатів, які у вересні 1939-го відступали від Червоної армії. Вони підбурювали більшовиків заарештовувати поляків. Вони допомагали проводити депортації, що спустошували польське населення. Поляки Західної України, вважав Юзевський, були переконані, що всі їхні нещастя спричинили українці.[14]

Ще міцнішим було переконання в нелояльності євреїв, у тому, що вони виявилися лихими сусідами. Вацлав Сьледзінський, журналіст, який після німецького вторгнення втік із Варшави на схід, пив чай у дубенській кав'ярні, коли зайшов радянський солдат і виголосив промову. Росія, сказав він євреям, що зібралися навколо, – справжній рай, і всі вони отримають посади комісарів на фабриках та в кооперативах. Євреї, згадуватиме Сьледзінський, жадібно ловили кожне його слово.

10 Kosek, "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie."
11 Danuta Jaroszewska, 9127, HI.
12 Grudzińska-Gross and Gross, eds., *War through Children's Eyes*, 169.
13 Zdzisława Hadler, 11/133/ł, 1, AW; *Dissent in Poland*, reel 73.
14 Tadeusz Wyrwa, "Z dziejów polsko-ukraińskich stosunków," *Zeszyty Historyczne* 135 (2001), 47.

Сьледзінський також був певний, що євреї насолоджуються нагодами принижувати поляків, які давала їм окупація. Наступного дня він бачив, як двоє єврейських міліціонерів виводили з будинку двох польських офіцерів – полковника й поручника. На ринку, оточений іншими міліціонерами, стояв комісар, молодий чоловік із «виразно семітськими рисами обличчя». Він сказав полковникові кілька слів російською й дав ляпаса. Полковник похилив голову.[15]

Стефан Радзішевський, сержант польських військово-повітряних сил, поділяв цю думку. Євреї зрадили Польщу. Червона армія замкнула його в дубенських казармах. Коли охоронець повів його до кооперативу купити цукру для себе й товаришів, єврейський службовець сказав російською, що цукру немає. Радзішевський запитав, чи той забув польську. «Я до кінця життя не хочу бути в Польщі, – відповів службовець, – і ніколи не говоритиму польською».[16]

Так само думали поляки в Боремлі, містечку, майже селі, за сорок кілометрів на захід від Дубна. Червона армія прийшла туди 20 вересня. Люди тіснилися, дивлячись, як солдати бредуть запилюженою дорогою. У натовпі вирізнявся високий чоловік на прізвище Лернер.

– Гей, старий, скільки тобі років? – гукнув солдат.

– Чотири дні, – відповів Лернер.

– Чотири дні? Та ти жартуєш!

– Анітрохи, – наполягав Лернер. – Я народився того дня, коли прийшла Червона армія.[17]

У Великих Межирічах, містечку за сто кілометрів на північний схід від Дубна, понад половину населення становили євреї. Усі інші були поляками й українцями.

Радянські солдати, які ввійшли 17 вересня, були обшарпані, брудні й смердючі. Замість рушничних ременів у них були скручені мотузки.

Українці містечка звели тріумфальну арку. З'явилися столи, застелені білими скатертинами, а біля єврейської крамниці на ринку для офіцерів виставили ковбасу, хліб і горілку. Рядовим віддали в розпорядження бочки оселедців. Було видно, що вони голодні.

Єврейський комуніст на ім'я Берек Дон начепив червону пов'язку й указував НКВС, кого слід заарештувати. Поки червоноармійські офіцери гуляли на ринку, він підійшов до гуртка поляків. «Вашій засраній Польщі тепер кінець», – глузливо сказав він.[18]

Тим часом у Дубні інформатор НКВС втирався в довіру до двох братів. Францішек Бах служив поручником у польській прикордонній охороні. Владислав Бах був курсантом. Через п'ять тижнів після приходу радянських військ брати зізналися інформаторові, що сховали кулемети й набої та думають здійснити вилазку проти Червоної армії, а тоді втекти за кордон. «Якби польська влада повернулася хоч на п'ятнадцять хвилин, – додав Владислав, – я б із багатьма поквитався. Особливо з євреями».[19]

2.

Чи правдиві ці історії? Чи не було світло в Дубні вранці 18 вересня надто тьмяним, а відстань між спостерігачем і тими, за ким він спостерігав, надто великою, щоб визначити колір шкіри чи походження двох хлопчиків? Чи крокували євреї й українці вулицями, вітаючи Червону армію? Чи дав єврейський комісар ляпаса польському полковникові? Чи був той чоловік у Боремлі євреєм? Чи не прикрасив дубенський інформатор свій звіт для тих, хто йому платив, вклавши слова в уста молодого курсанта?

15 Śledziński, *Swastyka nad Warszawą*, 5-7; Sledzinski, *Governor Frank's Dark Harvest*, 10.

16 WW2 People's War, "The Long March," http://www.bbc.co.uk/ww2peopleswar/stories/25/a8401925.shtml (дата звернення: November 21, 2006).

17 Apoloniusz Zawilski, *Znów ożywaja kurhany* (Wrocław, 1997), 82.

18 Marek A. Koprowski, *Wołyń: Epopeja polskich losów 1939-2013* (Zakrzewo, 2013), 2: 343-48.

19 Wiktor Komogorow et al., eds., P*olskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Bialorusi w* l*atach 1939-1941* (Warsaw, 2001), 1:242.

Це майже не має значення. По всій Волині й Галичині поляки вірили, що Креси належать їм за правом народження. Вони могли становити на цій землі меншість, але обробляли її своїм потом, захищали своєю кров'ю, цивілізували своїми бібліотеками, школами й музеями. Тепер чужа армія перетворювала Креси на «Західну Україну» та «Західну Білорусь». Саме усвідомлення, що вони більше не обраний народ, викликало в поляків лють проти євреїв. До приходу радянської влади, щоб отримати роботу на залізниці, пошті чи в поліції, треба було добре говорити польською й бути практикуючим римо-католиком. Тепер єврейські головорізи надягали пов'язки, брали гвинтівки й патрулювали провулки. До війни більшість учителів були поляками. Тепер у школах працювали євреї й карали польських дітей за хрестики на шиї. Конвоїри, які гнали польських військовополонених вулицею, були росіянами, але натовпи, що вистрибували за ними, глузуючи й плюючи, складалися з самих євреїв. Офіцер НКВС, який приходив забирати вас серед ночі, був росіянином, але його помічники, хлопці, з якими ви колись ганяли м'яча після школи, були євреями. Москва й Київ обмежували публічний ужиток польської мови, але маляр, який балансував на драбині, забілюючи старі написи на крамницях, був євреєм. Головний редактор львівської польськомовної щоденної газети *Czerwony Sztandar* був лисим червонолицим українцем, працівником НКВС, який калічив польську, але його заступник, секретар і автори були євреями. «Тільки найнадійнішим товаришам могли запропонувати роботу в газеті окупаційної армії й окупаційної партії, – зауважив поляк, який пережив радянське захоплення Львова. – І тільки виняткові свині могли прийняти такі пропозиції».[20]

Так, ці свині з однаковим запалом таврували єврейських, українських і польських «націоналістичних гадів» та «контрреволюційні елементи», але те, як вони поводилися із своїми одноплемінниками-євреями, було їхньою справою. Те, що вони робили з українцями, якщо взагалі робили щось інше, крім тісної співпраці з ними, могло тільки послабити українські претензії на цю землю. Те, як вони поводилися з поляками, було співпрацею з ворогом, зрадою Другої Речі Посполитої. Росіяни з їхніми грубими манерами та імперіалістичними нахилами були прокляттям Польщі. Російські комуністи з їхніми багнетами, кулеметами й танками, таємною поліцією та сибірськими таборами були карою. Євреї з їхнім прагненням нав'язати цивілізованій Польщі комуністичну Євразію були пошестю.

3.

8 вересня 1939 року, за дев'ять днів до того, як Москва послала свою армію до Польщі, радянський нарком внутрішніх справ Лаврентій Берія наказав своїм колегам в Україні та Білорусі готуватися до вторгнення: створити п'ять оперативних груп НКВС для Київського військового округу й чотири – для Білоруського. Кожна група повинна була складатися із сорока-сімдесяти співробітників, отримати револьвери, набої та гроші на місячні витрати. Кожну групу мав підтримувати батальйон із трьохсот прикордонників, а ще один батальйон залишався в резерві. Групи мали ввійти з армією до Західної України й Західної Білорусі, потім розділитися на менші загони та розгорнути роботу в містах і містечках краю.[21]

Загін, призначений для Дубна, з'явився в місті 20 вересня. Очолював його молодий киянин,

20 Janusz Kowalewski, *Droga powrotna* (London, 1974), 161; Bohdan Urbankowski, *Czerwona msza czyli uśmiech Stalina* (Warsaw, 1998), 1:70.

21 Shapoval, *Ukraïna XX stolittia*, 144-46; S. V. Stepashin et al., eds., *Organy gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine: Sbornik dokumentov* (Moscow, 1995), 1, 1:79; Ihor Il'iushyn and Oleksandr Pshennikov, "Diial'nist' operatyvno-chekists'kykh hrup NKVD u zakhidnykh oblastiakh Ukraïny (veresen' – zhovten' 1939 r.)," *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2000, no. 2:1-10; V. Danylenko, "Likvidatsiia Pol's'koï derzhavy ta vstanovlennia radians'koho rezhymu v Zakhidnii Ukraïni," *Ukraïns'kyi istorychnyi zhurna*l, 2006, no. 3:114.

якого люди стали називати начальником Винокуром. Співробітники НКВС реквізували для свого штабу гарну віллу на околиці, обнесли її високим дерев'яним парканом і заходилися переглядати списки контрреволюціонерів та бандитів, яких належало заарештувати. Списки складали із звітів місцевих інформаторів і справ польської поліції, захоплених армією.[22]

Валентині Крещенко черга зустрітися з НКВС випала в Рівному 23 серпня 1940 року. Їй було двадцять два роки, вона працювала помічницею театрального режисера і була одружена з поляком, власником книгарні. У чому її звинувачували? Вона була петлюрівкою. У 1919 році, коли їй не виповнилося й трьох, більшовики стратили її батька й дядька як офіцерів армії Симона Петлюри – журналіста-соціаліста, який став військовим провідником і боровся за незалежність України і проти радянської Росії, і проти Польщі. А ще у них з чоловіком була зброя, яку вони використають проти росіян, якщо німці почнуть війну.

НКВС допитував Валю три місяці, ще три не чіпав, а тоді звільнив. Тим часом її чоловіка засудили до восьми років примусової праці в Сибіру. Більше Валя його не бачила. А поки обоє сиділи у в'язниці, її свекруха, немічна й прикута до ліжка, померла без догляду. Через два тижні після звільнення НКВС знову заарештував Валю.

14 червня 1941 року охоронці вивели Валю на прогулянкове подвір'я рівненської в'язниці й наказали сісти навпочіпки. Подвір'я було голою ділянкою землі за високими мурами. На землі вже сиділи інші в'язні. Поряд лежали їхні клунки – зміна білизни, шматочок мила, лист із дому, кілька цигарок. Охоронці почали виводити в'язнів. Коли залишилася сама Валя, її повели до вантажівки. За нею залізли двоє охоронців із гвинтівками та службовими собаками на повідках.

Вантажівка торохтіла дорогою охристого кольору серед смарагдових пагорбів. Удалині, на пагорбі над долиною заболоченої річки, над кривими вуличками блищали шпилі й дзвіниці. Вантажівка переїхала міст і зупинилася перед сірою будівлею. «Вилазь!» – закричали охоронці. Валя скочила на землю. Вона прибула до дубенської в'язниці.[23]

---

22 Iakov Vinokur, "Avtobiografiia," April 3, 1940, Derzhavnyi istoryko-kul'turnyi zapovidnyk m. Dubno (далі – DIZ); Szcześny Nadrowski, 9641, HI; Piotr Szeremeta, 3817, HI; Surmach, "17. veresnia."

23 Valia Petrenko, "Spravzhnie oblychchia bol'shevykiv: Trahediia Dubens'koï tiurmy," *Za samostiinist'*, March 1947, 24-30; Valia Petrenko, "Trahediia Dubens'koï tiurmy," *Samostiina Ukraïna*, 1948, no. 5-6: 16-19; Valia [Petrenko], "Zhyttia u viaznytsi – 1941 r.," *Visti UKO*, November 1986 – May 1987; Valentyna Kreshchenko, *Velykden' u v"iaznytsi: Spomyny v"iaznia* (Dubne, 1997); "Trahediia Dubens'koï tiurmy: Spomyn," *Litopys Volyni*, no. 17-18 (1992), 117-23; Valentyna Kreshchenko, "Svoï strilialy svoïkh," *Visnyk Dubenshchyny*, June 21, 2002; Valentyna Kreshchenko, "Velykden' u v"iaznytsi," in *Reabilitovani istoriieiu: Rivnens'ka oblast',* ed. P. T. Tron'ko et al, 236-48 (Kyiv, 2006); Barbara Haddad, "Pysanky a Reminder of Russian Prison," *Denver Post*, March 27, 1964; Walentyna Medwetzky, інтерв'ю автора, September 12, 1995. Додаткові відомості взято з Ereignismeldung UdSSR No. 28, July 20, 1941, зокрема з доданого "Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno und über das Blutbad vom 24. und 25.6.1941," R5S/214, 256-63, Bundesarchiv, Berlin (далі – BAB); також: T 175, roll 233, frames 2721604-1 1, National Archives, Washington, DC; Leutnant Graf Magnis, Bericht über das Gefängnis in Dubno, June 28, 1941, RH 21-1/148b, Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (далі – BA-MA); "Greueltaten in Dubno," in Auswärtiges Amt, *Bolschewistische Verbrechen gegen Kriegsrecht und Menschlichkeit*, I. Folge (Berlin, 1941), 63-65; S. M. Arndt, *Berliner Illustrierte Nachtausgabe*, no. 155, 1941, у перекладі під назвою "Masakra u viaznytsi NKVD v Dubni," *Krakivs'ki visti*, July 10, 1941; Oleksii Satsiuk, *Smertonostsi (na tli perezhytoho)* (Buenos Aires, 1947); Alfred M. de Zayas, *Die Wehrmacht-Untersuchungstelle: Deutsche Ermittlungen* über *alliierte Völkerrechtsverletzungen im Zweiten Weltkrieg*, 4th ed. (Munich, 1984), 328, and de Zayas, *The* Wehrmacht *War Crimes Bureau, 1939-1945* (Lincoln, 1989), 211; Mykola Ruts'kyi, *Koly vy vmyraly, vam dzvony ne hraly: Dokumental'na literaturna moza*їka (Netishyn, 1994), and Ruts'kyi, *Holhofa: Dokumental'na istorychna rozpovid'* (Rivne, 1996); Sławomir Abramowicz, "Więzienia NKWD w Dubnie i Łucku w czerwcu 1941 r.," in Andrzej Skrzypek, Izabella Borowicz, and Antoni Galiński, eds., *Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu-lipcu 1941 roku* (Warsaw, 1997), 111-21; Bogdan Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen": Die*

4.

Дубно було одним із найдавніших міст Волині й уже чималим поселенням, коли 1100 року його вперше згадав Іпатіївський літопис. Назва – Дубенка, Дубен, Дубно, Дубне – могла походити від дубів у навколишніх лісах, із яких будували частоколи. Через століття в Дубні з'явилися фортеця, замок, римо-католицький собор, кілька чоловічих і жіночих монастирів та п'ять православних церков. У XVII-XVIII століттях місто процвітало завдяки місячному ярмарку, який починався на Різдво. Потім, 1794 року, ярмарок перенесли до Києва, і Дубно почало поволі занепадати. У XIX столітті тут жили дванадцять тисяч людей. У 1941-му, коли населення зросло за рахунок біженців із західної Польщі, місто налічувало вісімнадцять тисяч мешканців.

Дубно було також великим єврейським осередком. Воно пишалося одинадцятьма синагогами, деякі з яких походили з XV чи XVI століття. Триповерхова синагога в центрі була найвеличнішою спорудою міста. Навколишні села, як і в інших частинах Східної Галичини та Волині, були українські. За переписом 1931 року, 69,8 відсотка населення повіту назвали рідною мовою українську або руську, 15 – польську, 7,7 – іврит або їдиш, 4,9 – чеську, 1,2 – російську і 1,2 – німецьку. Проте в самому Дубні три чверті мешканців були євреями.[24]

У липні 1920 року Ісак Бабель їхав зелено-жовтими пагорбами навколо Дубна. Росіяни й поляки билися за Волинь і Галичину, а він приєднався до червоної кінноти як військовий кореспондент. Побачене Бабелеві не сподобалося. «Дубенські синагоги. Все зруйновано», – занотував він у щоденнику.

> Залишилося двоє сіней, століття, дві крихітні кімнатки, усе сповнене спогадів, чотири синагоги поруч, далі пасовисько, рілля, призахідне сонце… Заходжу до хасидської синагоги. П'ятниця. Такі потворні фігурки, такі зношені обличчя, усе ожило для мене, яким воно було триста років тому, старі бігають синагогою, ніякого голосіння, чомусь переходять із кутка в куток, їхня молитва якнайменше церемонна. Здається, тут зібралися найвідразливіші на вигляд з усіх дубенських євреїв… Релігія? У будівлі жодних прикрас, усе біле й просте до аскетизму, усе безплотне, безкровне, аж гротескне; треба мати єврейську душу, щоб відчути, що це означає. Але з чого складається душа? Невже наше століття – те, у якому вони загинуть?[25]

Крім церков, синагог і ярмаркових площ, у Дубні була в'язниця. Вона була стара й мала, і 1935 року Варшава вирішила збудувати більшу та сучаснішу. Архітектор узяв за зразок в'язницю Сінг-Сінг у штаті Нью-Йорк, тільки зменшену. Місцем будівництва, у вигині звивистої Ікви, став фундамент млина, розбомбленого під час Першої світової війни. Радянська пропаганда глузувала з Польщі за те, що та будувала більше в'язниць, ніж будь-яка інша європейська країна. Замість знести будівлю, НКВС завершив внутрішні роботи, встановив прожектори й сторожові вежі, призначив сто чоловіків і жінок персоналу та почав використовувати її як пересильну в'язницю – місце збору в'язнів перед депортацією на схід. Мешканці міста називали її палацом над Іквою.[26]

Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941 (Berlin, 2000), 119-22; Hamburger Institut für Sozialforschung, *Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskriegs 1941-1944* (Hamburg, 2002), 123-27.

24 Petro Smolin, ed., *Dubno, kniazhyi mii hrade! Kraieznavchyi nary*s (Luts'k, 2005), 5; Oleksander Tsynkalovs'kyi, *Stara Volyn' i* Vol*yns'ke Polissia* (Winnipeg, 1984), 1:370-77; Hryciuk, *Przemiany narodo*wo*ściowe*, 139.

25 Isaak Babel', *Dnevnik 1920* (Moscow, 2000), 48; Isaac Babel, *1920 Diary*, ed. Carol J. Avins, trans. H. T. Willetts (New Haven, 1995), 33.

26 A. Myroliub, "Rika krovi: Rozprava bil'shovykiv nad v"iazniamy Dubens'koï v"iaznytsi u chervni 1941 r.," *Nashe dzerkalo*, May 6, 2004; Kosek, "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie," 67; Abramowicz,

В’язні палацу носили той одяг, у якому їх заарештували, але без гудзиків, пасків і шнурків. О шостій ранку охоронці вели їх до вбиральні, щоб вони спорожнили парашу в кутку камери, й умилися. Двох раковин було мало, щоб усі встигли помитися за відведені десять хвилин. Сам туалет був дошкою над ямою. Раз на місяць в’язні приймали душ. На сніданок давали п’ятсот-шістсот грамів хліба – сімсот тим, кого ще не засудили, – і півлітра холодної «кави» з горілого хліба чи ячмінного солоду. Обід складався з пшоняної каші, або смердючої дрібної риби, яку називали сардельками, або юшки з кісток і тельбухів. На вечерю знову давали кашу чи юшку. Багато в’язнів хворіли на цингу.

Відбій був о десятій, але світло не вимикали, і якщо в’язні затуляли обличчя або відверталися від дверей, охоронці грюкали ключами по трубах опалення. Спали на підлозі – у польської влади був гарний смак і іона поклала поверх бетону паркет, – з постелі була тільки ковдра й подушка. Жінкам під час місячних не давали ні прокладок, ні ганчірок. До вагітних ставилися так само, як до всіх.[27]

Як і всі в’язниці приєднаних областей, дубенська була переповнена. За польської влади в її 112 камерах утримували 120 в’язнів. Радянська влада вважала це надто щедрим – наприкінці вересня 1939-го, тільки приблизно через тиждень після початку роботи НКВС у районі, у в’язниці вже було 500 осіб – і встановила місткість у 572. Але в січні 1941 року там було 932 в’язні, у червні – 816, а подеколи – кілька тисяч. У Рівному Валя ділила камеру з тридцятьма трьома в’язнями. Коли вона прибула до Дубна, у камері № 3 на другому поверсі було семеро.[28]

Селянка років шістдесяти, яка скаржилася, що сидить уже півтора року й досі не знає за що.

Вісімнадцятирічна Оля.

Дружина офіцера польського війська, років сорока п’яти-п’ятдесяти.

Стефанія, або Стефа, Кілярська, кремезна дев’ятнадцятирічна селянка, яка побувала в карцері в підвалі. Вода то піднімалася їй до пояса, то опускалася до кісточок, і після трьох днів стояння в ній вона не могла ходити.

Дев’ятнадцятирічна Надя Орловська, яка відкинула залицяння червоноармійського офіцера. НКВС заарештував її чоловіка, а її з немовлям вислав до Казахстану. Дитина померла. Надя втекла й дісталася додому. Сусіди донесли на неї, і тепер вона сиділа у в’язниці.

Двадцятитрирічна Певоронія, або Фрося, Піндвюк.

І двадцятитрирічна Тереза Траутман, яка вступила до польської підпільної групи й, потрапивши до в’язниці, намагалася перерізати собі вени шматком скла. Також заарештована

Więzienia *NKWD*, 112; Smolin, ed., *Dubno, kniazhyi mii hrade!*, 20.

27 *Besiada Krzemieniecka* (London, 1977), 37; Syvits'kyi, *Zapysky*, 209; Taras Zavads'kyi, “Rozstrily v Dubni,” інтерв’ю Ігоря Лозов’юка, *Rivne*, November 10, 1990; Taras Zavads'kyi, “Tse treba bulo perezhyty,” інтерв’ю І. Лозов’юка, *Visnyk Dubenshchyny*, November 13, 1990; Sulkowska, “Memoirs, 1939-1951,” 50, 64, 72.

28 Außenkommando GFP beim 48. A.K., Erschiessung von NKWD-Kommissaren und Funktionären, sowie Bericht über die von der NKWD durchgeführten Erschiessung von etwa 400 Volksdeutschen und Ukrainern im Staatsgefängnis von Dubno, July 1,1941, RH 24-48/198, BA-MA; “Dislokatsiia, limit i napolnenie tiurem Ukrainskoi SSR na 10 iiunia 1941 goda,” Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii, Moscow (далі – GARF); “Iak ide rozsliduvannia?“ *Visnyk Dubenshchyny*, September 5, 1990; Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno, 2; Kawka, “Czas śmierci”; “Do podii u Dubens'kii v"iaznytsi v 1941 rotsi,” Visnyk Dubenshchyny, September 12, 1990; Krzysztof Popiński, Aleksandr Kokurin, and Aleksandr Gurjanow, *Drogi śmierci: Ewakuacja więzień sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941* (Warsaw, 1995), 84; losyp Patsula, “Pro zlochynnu diial'nist' KPSS-KPU proty naselennia Rivenshchyny,” *Chas*, June 14, 1996; lhor IIjuszyn and Grzegorz Mazur, “Utworzenie i działalność czekistowskich grup operacyjnych NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939,” *Zeszyty Historyczne* 135 (2001), 49-74; Il'iushyn and Pshennikov, “Diial'nist' operatyvno-chekists'kykh hrup NKVD,” 6; Oleh Romaniv and Inna Fedushchak, eds., *Zakhidnoukraïns'ka trahedi*ia, 3rd ed. (L'viv, 2002), 338-41; Głowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 645.

учасниця підпілля слухала із своєї камери, як охоронці тягнуть Терезу на допит, а її голова гупає об кожну сходинку.

Тереза хотіла бути поетесою. Вона не могла роздобути паперу й у перервах між допитами видряпувала нігтем вірші на шматку мила.[29]

Та одного разу Терезі таки вдалося отримати клаптик паперу. «Рідні мої, найдорожча матусю», – написала вона.

> Дуже дякую вам за допомогу й за те, що думаєте про мене. Я почуваюся добре, і краще б ви не хвилювалися за мене. Усе, що ви передали, я отримала. Мені шкода, що я стала для вас тягарем, але всьому прийде кінець. Одягу мені не треба, і цигарок у мене ще багато. Дуже хотіла б знати, як ваше здоров'я і як ви живете, тож надішліть, будь ласка, листа поштою до в'язниці № 2. Якщо вам не важко, передайте, будь ласка, посилку з їжею. Усіх вітаю й цілую, Тереза Траутман.[30]

5.

В'язні підвели голови з клунків, які поклали собі замість подушок, почувши гуркіт у небі о четвертій сорок ранку 22 червня 1941 року. Через кілька секунд кулеметні й автоматні черги підняли їх на ноги. Літаки обстрілювали вежі, охоронці стріляли у відповідь. В'язні здогадалися – ніхто їм нічого не казав, – що Німеччина напала на Радянський Союз.[31]

Охоронці розгубилися. Їхній начальник, двадцятидворічний Анатолій Статьїн із Вологди на півночі Росії, мав за плечима сім класів освіти. Його призначили на посаду три дні тому, і він був переконаний, що всі в'язні, яких він охороняє, – бандити.

Статьїн узяв слухавку й зателефонував своєму командирові. Вермахт наступає, сказав він, почалася війна.

Радянське інформаційне агентство ТАРС повідомляло, що «відповідальні кола» в Москві називають чутки про німецьке вторгнення незграбною пропагандою. Вермахт невдовзі відійде від західного кордону Радянського Союзу. Червона армія сприйняла це повідомлення як наказ самого товариша Сталіна. Кожен, хто згадував про війну, був панікером.[32]

– Що ти таке кажеш? – закричав начальник Статьїна. – Ти забув наказ Сталіна! Тебе негайно заарештують!

Через п'ятнадцять хвилин офіцер передзвонив. «Я доповів командирові гарнізону. Він каже, що це неможливо».[33]

Підтвердження початку бойових дій надійшло до в'язниці тільки через дві години. Начальник привів персонал у бойову готовність і виставив охорону в коридорах, на вежах та біля воріт. Підсобні працівники пофарбували лампочки в синє, щоб літакам було важче помітити в'язницю. У місті партія видала зброю державним і партійним службовцям та створила штаб

29 "Bericht über Sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno," 4; Janina Sułkowska-Gładun, "Nie wolno nam zapomnieć," G*łos Polski*, June 21, 1991; Janina Sulkowska in Chris Gladun, "Holocaust: A Family Chronicle of Soviet and Nazi Terror," http://www.geocities.com/CapitolHill/Parliament/6764/Pagethree.html (дата звернення: March 20, 2001); Władysław Siemaszko and Ewa Siemaszko, "Z dziejów konspiracji wojskowej na Wołyniu 1939-1944," in Janina Snitko-Rzeszut, ed., *Armia Krajowa na Wołyniu* (Warsaw, 1994), 11; Ruts'kyi, *Holhofa*, 32-34; Jedrzej Tucholski, "Polskie podziemie antysowieckie w województwie wołyńskim w latach 1939-1941 w świetle materialów NKWD," in Jasiewicz, ed., *Europa nieprowincjonalna*, 679-88.

30 Тереза Траутман – родині, October 10, 1940, зберігається в автора.

31 Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty."

32 "Soobshchenie TASS," *Pravda*, June 14, 1941, 2.

33 Anatolii Vasil'ievich Stat'in, "Ia pomniu," http://www.iremember.ru/index.php?option=com_content&task=view&d=405&Itemid=2 (дата звернення: October 17, 2006).

оборони. Його завданням було евакуювати сім'ї службовців і послати оперативників НКВС та міліції виловлювати «буржуазних націоналістів». Тієї самої ночі агенти роз'їхалися районом і почали хапати підозрюваних.[34]

Наступного дня на пагорбах навколо Дубна розгорнулася одна з великих танкових битв Другої світової війни. Німецька розвідка виявила п'ятдесятикілометровий розрив у радянській обороні, і фельдмаршал Пауль фон Клейст кинув у нього свою Першу танкову групу. Наказ полягав у тому, щоб узяти Дубно й зробити його плацдармом для наступу на Київ. Червона армія відповіла охопленням із півночі та півдня. Проти 585 танків вермахту вона виставила 2803. Німецькі солдати з подивом дивилися, як їхні бронебійні снаряди відскакують від радянських велетнів КВ-1 і КВ-2. У Дубні здригалися будинки, і забобонним здавалося, що настав кінець світу. Битва тривала вісім днів і охопила двісті кілометрів уздовж фронту та сто п'ятдесят у глибину. Німецький офіцер, який брав у ній участь, назвав її «похмурою боротьбою велетнів». Проте вермахт просувався далі й до 24 червня наблизився до Дубна.[35]

Василь Манилюк опинився у скруті. Як начальник дубенської в'язниці, він відповідав за в'язнів. Коли у вересні 1939 року Німеччина й Радянський Союз напали на Польщу, польська влада відчинила двері своїх в'язниць і випустила ув'язнених. НКВС дозволив їм безперешкодно дістатися додому. Їхні розповіді допоможуть переконати людей повалити прогнилий польський режим. А українські та єврейські комуністи серед них зможуть заповнити – принаймні тимчасово, до прибуття надійніших кадрів із сходу – вакансії, що виникали через арешти польських службовців.

Цього разу московський центр не збирався звільняти в'язнів. Кримінальні злочинці не надто непокоїли, але контрреволюціонери – інша справа. Призвати їх до Червоної армії було неможливо. Навіть їхнім родичам не можна було довірити захист Батьківщини. А про звільнення годі й думати. Вони розкажуть німцям про пережите й знову спробують підірвати радянську державу.[36]

Наступного дня після початку війни заступник наркома НКВС Василь Чернишов нашвидкуруч склав план евакуації двадцяти тисяч в'язнів із Західної України, п'ятнадцяти тисяч із Західної Білорусі та двох тисяч з Литви до в'язниць у глибині країни. 738 дубенських в'язнів планували перевезти у двадцяти чотирьох вагонах до Ростовської області Росії.

Наступного дня капітан Андрій Філіппов, начальник тюремного управління НКВС України,

34 Abramowicz, Więz*ienia NKWD*, 112; Kislashko, "Spravka o sobytiiakh nachal'nogo perioda voiny na territorii goroda Dubno i Dubnovskogo raiona," DIZ; Satsiuk, *Smertonostsi*, 13.

35 Paul Carell, *Hitler Moves* E*ast, 1941-1943* (Boston, 1964), 31; Albert Seaton, *The Russo-German War 1941-1945* (London, 1971), 135; *SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine 1941-1945* (Moscow, 1970), 25; *Sovetskaia Ukraina v gody Velikoi Otech*estvennoi voin*y 1941-1945: Dokumenty i materialy v trekh tomakh* (Kyiv, 1980), 1:502 n19; V. A. Zamlinskii, ed., *Leto 1941 Ukraina: Dokumenty, materialy, khronika sobytii* (Kyiv, 1991), 467; N. K. Popel', *V tiazhkuiu poru* (Moscow, 2001), 134, 414; Howard Reich, "Prisoner of Her Past," *Chicago Tribune*, November 30, 2003, http://www.chicagotribune.com/features/chi-031130soniareichfulltext-story,1,1442225.story (дата звернення: December 4, 2003); Peter Neumann, *Other Men's Graves* (London, 1958), 122.

36 Ruts'kyi, *Holhofa*, 30; Микола Пшеничний, передмова до Kreshchenko, Ve*lykden' u v"iaznytsi*, 5; Surmach, "17. veresnia"; Mykola Klymyshyn, *V pokhodi do voli: Sp*om*yny*, 2nd ed. (Detroit, 1987), 1:227; Bohdan Kazanivs'kyi, *Shliakhom Legendy: Spomyny* (London, 1975), 84, 87; Grudzińska-Gross and Gross, eds., *War through Children's Eyes*, 10; Ryszard Torzecki, P*olacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II Wojny światowej na terenie Il Rzeczypospolitej* (Warsaw, 1993), 26; Stepashin et al., eds., Org*any gosudarstvennoi bezopasnosti*, 1, 1:79-81; Nadrowski, 9641, HI; Timothy Snyder, *Sketches from a Secret War: A* P*olish Mission to Liberate Soviet Ukraine* (New Haven, 2005), 175; *Drogi śmierci*, 86; Romaniv and Fedushchak, *Zakhid*n*oukraïns'ka trahediia*, 343; Głowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 299; Ivan Bilas, *Represyvno-karal'na systema v Ukraïni, 1917-1953: Suspil'no-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz* (Kyiv, 1994), 1:28, 2:223.

склав інший план. Дубенських в'язнів мали відправити у двадцяти вагонах до сибірського Омська.[37]

У жодного плану не було шансів на успіх. Німці наступали, телефонний і телеграфний зв'язок виходив з ладу, а радянські службовці захоплювали всі доступні потяги, щоб евакуювати себе, свої родини та майно, нажите за двадцять один місяць окупації цих областей. «Основною перешкодою в евакуації тюремних в'язнів, – доповідатиме Філіппов, – була нестача залізничних вагонів».[38]

Попри цю нестачу, о десятій ранку 24 червня транспортний відділ НКВС зателефонував Манилюкові й повідомив, що до Дубна прибудуть двадцять чотири вагони. Але до п'ятої, коли вагони подали на станцію, німці вже бомбили й обстрілювали місто, а з південного заходу наступали артилерія та 127 малих танків. До того ж у Манилюка не було ні машин, щоб перевезти в'язнів за п'ять кілометрів на станцію, ні достатньо охорони, щоб не дати їм утекти, якщо вести пішки.

Наприкінці 1930-х НКВС так розрісся – він контролював міліцію, прикордонні та внутрішні війська, трудові й концентраційні табори, значні частини промисловості та транспортної системи, – що в лютому 1941 року Москва передала роботу таємної поліції новому наркоматові, НКДБ. Манилюк зателефонував Іванові Черевку, районному начальникові НКВС, і попросив виділити частину бійців для конвоювання. Черевко відмовив. Його люди, сказав він, зайняті відсіччю ворогові. Манилюк звернувся до майора Винокура, який раніше очолював районний НКВС, а тепер керував районним НКДБ, і знову попросив допомоги. Винокур відповів, що його співробітники теж зайняті. Манилюк утретє підняв слухавку й набрав партійне керівництво в Рівному.[39]

Лейтенант держбезпеки Климов, заступник начальника НКВС Рівненської області, знав, що робити. Нарком держбезпеки Всеволод Меркулов напередодні розіслав наказ: «Переглянути справи всіх заарештованих органами НКДБ і скласти списки тих, кого ви вважаєте за потрібне розстріляти».

Потім заступник Берії Василь Чернишов видав подібні вказівки для НКВС: «Відповідно до наказу Л. Берії розстріляти за списками, затвердженими прокурором, усіх осіб, які перебувають під слідством, засуджені за контрреволюційні злочини або вчинили великі розкрадання». Шукати прокурора, який затвердив би список, було вже пізно, але це формальність. Климов наказав Манилюкові звільнити засуджених за дрібні правопорушення й розстріляти засуджених за контрреволюційні злочини.[40]

НКДБ відповідав за справи таємної поліції й мало цікавився кримінальними злочинцями або вже засудженими контрреволюціонерами. Інша річ – політичні в'язні, яких ще не судили. Подальше розслідування їхніх справ могло дати відомості про диверсантів, шпигунів і

37 Popiński, Kokurin, and Gurjanow, *Drogi śmierci*, 86-88; Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:223.

38 Андрій Філіппов – заступникові наркома НКВС Чернишову та начальникові Тюремного управління НКВС СРСР Нікольському, July 12, 1941, R9413/1/23/147-153, GARF; переклад у Popiński, Kokurin, and Gurjanow, *Drogi śmierci*, 98-104.

39 N. V. Petrov and K. V. Skorkin, *Kto rukovodil NKVD 1934-1941: Spravochnik* (Moscow, 1999), 23; John Barron, *KGB: The Secret Work of Soviet Secret Agents* (London, 1974). 340; Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:233.

40 Petro Kulakovs'kyi, "Rozstriliani na pochatku viiny," *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB* 1 (1994), 192; Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 1:128; Patsula, "Pro zlochynnu diial'nist'"; Głowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 299; Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen*," 101. Білас, який, схоже, єдиний із цих авторів бачив оригінал наказу Чернишова, не цитує його повністю й не вказує архівного шифру та дати (він пише тільки, що наказ видали «невдовзі після» 23 червня). Гловацький і Мусял додають у лапках фрази, яких немає в короткому уривку, наведеному Біласом, і припускають, що наказ підписав Берія, а не його заступник.

терористів. Того дня раніше Меркулов видав директиву, в якій наголосив на важливості евакуації цих в'язнів, а майор НКДБ Винокур наказав співробітникам вивезти на схід 250 дубенських в'язнів, яким висунули політичні обвинувачення.[41]

Манилюк звільнив 170 в'язнів з короткими термінами й дозволив людям Винокура повести до Рівного 250 ще не засуджених. Двадцятьох із них конвоїри дорогою «залишили» – ймовірно, застрелили, – бо ті були хворі або немічні. Решта приєдналися до 420 в'язнів з інших тюрем Рівненської області й о восьмій вечора 24 червня під конвоєм двадцяти п'ятьох охоронців і п'ятнадцяти міліціонерів вирушили потягом до Ніжина, за 440 кілометрів на схід. На маленькій станції посеред дороги німецькі літаки атакували потяг, убивши п'ятьох в'язнів і дружину тюремного службовця, яка їхала з ешелоном, та поранивши ще дванадцятьох.[42]

Але ці в'язні вже не були клопотом Манилюка. Його завданням було розібратися приблизно з трьомастами в'язнями, які ще залишалися в його руках.

6.

24 червня Рівне, за сорок кілометрів на північний схід від Дубна, ще залишалося в радянських руках, і весь день дружини, діти й батьки партійних активістів, працівників НКВС та НКДБ і міліціонерів вантажили майно в легковики й вантажівки та їхали в безпечне місце. Банківські службовці завантажили гроші у вантажівку й вивезли їх. Інша машина виїхала з Дубна з документами та чистими бланками посвідчень. У районних управліннях НКВС і НКДБ співробітники спалили стільки справ, скільки змогли, а залишок відправили до Рівного.[43]

Та в самій в'язниці, відгородженій від міста й доріг високими мурами та болотами, було тихо, і в'язні чули тільки приглушені кроки й брязкіт ключів. Валя видерлася до вікна й зішкребла трохи фарби зі скла, щоб побачити, що відбувається.

Охоронниця – Валя була певна, що єврейка, – відчинила двері. «Що ти робиш?» – закричала вона.

Валя сказала, що хоче відчинити вікно, бо в камері задуха.

– Злазь! Не смій нічого витворяти! Сьогодні вночі вам усім буде душно! – крикнула охоронниця й грюкнула дверима.

Того вечора вечерю принесли раніше, ніж звичайно. В'язні здивувалися, побачивши в мисках м'ясо й кашу. Потім охоронці наказали лягати спати. Перед дзвінком на відбій вони завжди перераховували підопічних. Цього разу перекличку пропустили.[44]

Чоловіки в камері № 43 на третьому поверсі – близько сорока націоналістів, членів уже забороненої й переслідуваної Комуністичної партії Західної України та кримінальних злочинців – теж зішкребли фарбу з вікна й стежили за дорогою. О восьмій, коли сонце сідало, вони побачили, як до в'язниці під'їхали дві вантажівки. З кузовів зіскочили кількадесят

41 *Sovetskie organy gosudarstvennoi bezopasnosti v Velikoi Otechestvennoi voine: Sbornik dokumentov i materialov* (Moscow, 1985), 2:54; V. Dianov, [Kratkaia annotatsiia svidetel'skikh pokazanii], DIZ.

42 Філіппов – Чернишову й Нікольському, August 12, 1941, 9413/1/231147-53. GARF; Gur'ianov and Kokurin, *Evakuatsiia tiurem*; Popiński, Kokurin, and Gurjanow, *Drogi śmierci*, 97, 103, 175; Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:233, 237.

43 V. Dianov, "Spravka," DIZ; Kislashko, "Spravka," DIZ; Dianov, [Kratkaia annotatsiia], DIZ.

44 Satsiuk, *Smertonostsi*, 50; Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty"; Oswald Zenkner, "Das Blutbad von Dubno," R60762, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (далі – PA); уривок у Hamburger Institut fiir Sozialforschung, *Verbrechen der Wehrmacht*, 124; Oswald Zenkner, "Greueltaten in Dubno," in Auswärtiges Amt, *Bolschewistische Verbrechen gegen Kriegsrecht und Menschlichkeit* (Berlin, 1941), l:63-65; Vasyl' Levkovych, "Storinky z perezhytoho kombatantom UPA," in Petro I. Potichnyi and Volodymyr V"iatrovych, eds., *Spohady voiakiv UPA ta uchasnykiv zbroinoho pidpillia L'vivshchyny ta Liubachivshchyny* (Toronto, 2003), 16.

озброєних чоловіків. Їхні кроки відлунювали на брукованому подвір'ї. Партійне керівництво вилаяло Винокура за відмову допомогти Манилюкові, і він послав частину співробітників до в'язниці.[45]

Через годину після дзвінка, коли жінки в камері № 3 як могли влаштувалися на ніч, постріли й крики підняли їх на ноги.

Валя намагалася заспокоїти товаришок. Стріляють, казала вона, надворі, щоб змусити в'язнів сидіти тихо.

Крики долинали з підвалу. В'язні чули, що в тамтешніх камерах тримали дітей до п'ятнадцяти років.

Жінки похапцем одяглися. П'ятеро заходилися молитися. Валя, Стефа й Тереза курили одну цигарку за одною.

У коридорі загупали кроки. Охоронці закінчили свою справу в підвалі й відчиняли двері камери № 1. Пролунали постріли. Потім камера № 2. Від початку вбивств минуло півтори години.

Скрипнув замок, двері розчахнулися, і до камери № 3 зайшов старший корпусний наглядач. З пів десятка чоловіків – хто навколішках, хто стоячи – загородили вихід.

Наглядач наставив на жінок напівавтоматичну зброю. «Ставайте в куток! Швидко!»

Валя – усі ми робимо себе героями власних розповідей, усі ставимо себе в центр подій – не зрушила з місця. Інші жінки кинулися до неї.

Наглядач відкрив вогонь кулями «дум-дум». Вони розширюються при влучанні й завдають великих ран. Жінки падали, немов скиби землі з лемеша.

Наглядач вийшов із камери й замкнув двері.

7.

Валя розплющила очі. На підлозі біля неї розтікалася кров, а впоперек неї лежала Оля. Валя вижила, бо співкамерниця впала на неї.

Вона підвела голову. Груди Терези були роздерті. Голову Стефи рознесло. Селянка лежала долілиць, стискаючи свій клунок.

Валя відсунула Олине тіло й спробувала встати. Вона відчувала печіння, а права рука й нога не слухалися. Валя поповзла до інших жінок. «Озвіться, хто живий!» – прошепотіла вона.

Тиша здавалася нескінченною. Нарешті озвалася Надя. Кулі влучили їй у живіт і ногу.

Подала голос Фрося. Вона підвелася й, перечепившись через Валину поранену ногу, дошкандибала до дверей. Її праве передпліччя висіло від ліктя на зв'язках і шкірі.

«За що ви мене підстрелили? – кричала вона. – Я комуніст! Я на вас працювала!»

На підлозі в камері стояв казанок із водою. Фрося, хитаючись, підійшла до нього й підняла, але впустила, не встигнувши піднести до губ. Вода полилася їй на груди й зробила кров, що била з руки, більш блідою.

У коридорі стрільці продовжували свою роботу. У кожній жіночій камері було не більш як дванадцять в'язнів, але в деяких чоловічих – сорок чи п'ятдесят. Боячись, що їх здолають, убивці наказували чоловікам ставати перед годівницею, стріляли крізь неї всередину, а потім відчиняли двері й кидали гранати. Закінчивши на одному поверсі, переходили на наступний. Але про Валину камеру не забували. Час від часу наглядач зазирав усередину й гукав: «Хто живий – озвіться!»[46]

В'язні камери № 43 схопилися на ноги, щойно почалася стрілянина. У камері були тільки

45 Satsiuk, *Smertonostsi*, 120; Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty"; Ruts'kyi, *Koly vy vmyraly*, 10, and Ruts'kyi, *Holhofa*, 31.

46 Zenkner, "Greueltaten in Dubno," 63.

параша й невеличкий стіл. Використавши дошку від столу як важіль, чоловіки розхитали радіатор так, що змогли відкрутити гайки пальцями. Відірвавши радіатор, вони почали бити ним по гратах. Ті не піддавалися. В'язні заходилися трощити двері – не щоб вийти, охоронці були поруч, а щоб заклинити засув і замок.

Коли охоронці підійшли до камери, чоловіки всередині відскочили з лінії вогню крізь годівницю. Охоронці спробували силою відчинити двері, а тоді старший наказав іти до наступної камери. Він поспішав завершити справу. Німці зайняли дубенську залізничну станцію, а українські партизани нападали на Червону армію й НКВС.[47]

О десятій до тюремних воріт підбіг чоловік у формі офіцера НКВС. Німці наближаються, повідомив він. Поки він говорив, позаду пролунали постріли.

Німців поблизу не було. Українські націоналісти зайняли позиції в заболоченому відгалуженні Ікви за два кілометри від в'язниці. Їхній план був простий: якщо НКВС почне страчувати в'язнів, вони атакують в'язницю. Коли там почалася стрілянина, повстанці рушили дорогою, але, побачивши червоноармійські машини, почали обходити болотом і затрималися.

Коли націоналісти дісталися в'язниці, охоронець кинувся всередину. «Досить, хлопці! – крикнув він. – Тікайте! Німецький патруль тут!»

Манилюк із персоналом збігли на подвір'я, посідали у вантажівки й помчали до Рівного. Вони розстріляли всіх, крім шістдесяти чи сімдесяти в'язнів.

Коли охоронці пішли, єврейський в'язень на ім'я Берко виповз із-під купи тіл і дістався камери № 43. Раніше він сидів у ній і заприятелював з одним із в'язнів.

Берко притулив обличчя до годівниці. «Завадський, ти живий?» – гукнув він.

– Живий, – відповів Тарас Завадський, – але не можу вийти.

Берко побіг, повернувся з ломом і просунув його крізь годівницю. Чоловіки всередині виламали замок. У столі в коридорі вони знайшли пістолет, дві коробки набоїв і в'язку ключів. Почали відмикати камери.[48]

Глибокої ночі Валя почула новий звук, ніби хтось щось трощив. Потім – тупіт і приглушений голос. «Де ключ? Дайте ключ!»

Валя зіщулилася й мовчала. Охоронці повернулися.

Замок повернувся, і до камери зайшли чоловіки. «Боже мій, цих жінок усіх убили!» – вигукнув один.

Валя видихнула. Це були в'язні з камери № 43.

В'язні кинулися до трьох уцілілих, відтягли тіла довкола них і на ковдрах перенесли до іншої камери – подалі від мертвих співкамерниць і запаху крові.

Вони намагалися заспокоїти жінок. Як тільки вийдуть, казали, підуть до Дубна й приведуть допомогу. Валя благала їх тікати. Ні, відповідали вони, деякі в'язні спробували перелізти через мур, але охоронці ховаються в болоті й стріляють у кожного, хто з'являється.

В'язні помилялися. Уся охорона втекла. Відбившись від своїх частин, червоноармійці блукали околицями. Боячись і німців, і місцевих, вони стріляли в кожного, хто здавався хоч трохи загрозливим.

---

47 Satsiuk, *Smertonostsi*, 56, 108; Orest Dziuban, ed., *Ukraïns'ke derzhavotvorennia: Akt 30 chervnia 1941*, *Zbirnyk dokumentiv i materialiv* (L'viv, 2001), 116; l. K. Patryliak, "Natsionalistychnyi partyzans'kyi rukh na terytorii Zakhidnoï Ukraïny vlitku 1941 r.," *Ukraïns'kyi istorychnyi zhurnal*, 2000, no. 4:116; Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:234; Ruts'kyi, *Holhofa*, 34; Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty"; Oleksandr Hon'chuk, "Za myt' do rozstrilu," http://aaaaaan.narod.ru/voboroni.files/3.htm (дата звернення: December 9, 2007). Іван Климів, «крайовий провідник» ОУН, повідомляв Степанові Бандері в середині липня 1941 року, що три тисячі членів і прихильників ОУН брали участь у боях із радянськими силами в Дубні, 3833/1/45/3, Центральний державний архів вищих органів влади України, Київ.

48 Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty."

Тоді ззовні долинули голоси. Жінки накрилися закривавленими ковдрами. Чоловіки кинулися до дверей. Їх скосили кулі.

На світанку п'ятдесят чотири охоронці, які пробиралися до Рівного, зустріли групу працівників НКВС і партійних службовців. Партійні керівники вилаяли їх за втечу – Восьмий механізований корпус генерал-лейтенанта Рябишева, наполягали вони, відкине німців – і наказали майорові Винокуру взяти до своїх людей десятьох охоронців Манилюка, повернутися до в'язниці й завершити вбивства.[49]

8.

Ніхто не знав ні його імені, ні звання. Авраам, Яків, Хаїм? Лейтенант, майор, полковник? Він був начальник Винокур, керівник дубенської районної служби безпеки. Ніхто не знав і того, що думати про чутку, ніби «Винокур», попри цілком слов'янське коріння, – псевдонім. Що справжнє його прізвище – Бронштейн. Або про шепіт, що у нього двох дружин, одна тут, у Дубні, а інша в Києві. Ясно було тільки одне. Великий Винокур – єврей. Живий доказ того, що євреї контролюють таємну поліцію й тримають у руках усю владу в Радянському Союзі.[50]

Яніна Сульковська познайомилася з майором Винокуром, коли НКВС заарештував її в березні 1940 року – до підпільної групи Терези Траутман, для якої Яніна переносила повідомлення, проник інформатор – і привів до його дубенського кабінету.

Кімната була заставлена буфетами, комодами, диваном, радіоприймачем, гобеленами, картинами й заскленою шафою з варенням. Майор умостився за великим письмовим столом. Він запропонував Яніні сісти навпроти в м'яке крісло. Поводився з нею як із приятелькою, що завітала на чай. Розпитував про університетське навчання. Вражав знанням польської літератури. Бентежив згадками імен і дат, які могли знати тільки друзі.

Поки вони розмовляли, до кабінету заходили офіцери НКВС, сідали й розглядали Яніну. Одного Винокур представив як її слідчого. Лейтенант Сергій Титов з двома помічниками приїхав із Москви вести її справу. Яніну вразили вигляд і запах Титова. Радянські службовці полюбляли косметику й парфуми, і лейтенант підфарбував брови, наклав трохи тіней на повіки та щедро обсипався тальком і облився одеколоном.

Винокур і Титов засипали Яніну запитаннями, але вона знизувала плечима. Про таку-то людину ніколи не чула, у Дубні ніколи не була, нічого не знає.

Допит не просувався, і Яніна втомилася. Винокур відвернув крісло й заходився крутити радіоприймач. Кімнату наповнила музика. Яніна дивилася на гобелен, повішений на стіні догори ногами, коли начальник НКВС знову повернувся до неї. Досі він ставив запитання українською. Тепер перейшов на польську.

– А як здоров'я Піюса Залеського? – запитав він.

– О, уже краще, дякую, – відповіла Яніна. І здригнулася. Піюс був товаришем по підпіллю, який лікував обмороження. НКВС схопив її друзів.

Винокур уп'явся поглядом у Яніну. «Так ти знаєш Піюса!» Він вимкнув радіо й махнув рукою. «Заберіть цю польську повію!»

---

49 Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:234; Ruts'kyi, *Holhofa*, 35.

50 Mykola Pshenychnyi, інтерв'ю Остапа Смерека, Dubne, August 2005, зберігається в автора; див. також Stefan Račšek, 289, no. 3685, and kol. 138, Wincenty Bąkiewicz, Instytut Polski i Muzeum im. Generala Władysława Sikorskiego, London; Außenkommando GFP beim 48. AK, Erschiessung von NKWD-Kommissaren und Funktionären; Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno, 2; Zenkner, "Das Blutbad von Dubno"; Zenkner, "Greueltaten in Dubno," 64; Bolesław Orlowski, 4173, HI; Surmach, "17. veresnia"; Kawka, "Czas śmierci"; Satsiuk, *Smertonostsi*, 122; *Istoriia mist i sil Ukraïns'koï RSR: Rovens'ka Oblast'* (Kyiv, 1973), 213; Gross, *Revolution from Abroa*d, 343 n90; Abramowicz; Więzienia *NKWD*, 15; Syvits'kyi, *Zapysky*, 206.

Під час іншого допиту Винокур підвівся з-за столу й підійшов до замкненої шафи. Він стояв до Яніни спиною, але вона бачила, як він зібрав шприц і вколов себе в передпліччя. Вона не знала, що він уводить, – це міг бути інсулін, – але співв'язні підтвердили її підозру. Винокур був наркоманом.

Ще на одному допиті Яніна відбувалася від нескінченних запитань знизуванням плечима й запереченнями, коли Винокур вийшов із глибини кімнати, розвернув її крісло й наблизив своє обличчя до її.

– Думаєш, я не можу застрелити тебе як собаку? – гаркнув він.

Він примружив очі. На обличчі сіпнувся м'яз. Винокур розстебнув кобуру й вийняв чорний револьвер.

Винокур провів стволом по щоці й скроні Яніни. Клацання курка над порожньою каморою прогриміло в неї у вусі.

Винокур натиснув на спуск удруге й утретє. «Брешеш, польська хвойдо! – закричав він. – Ми все знаємо!»

Повернувшись до камери й потерпаючи від хворого зуба, Яніна казала собі, що револьвер не був заряджений. Винокур мав виконувати свою роботу й не став би ризикувати, втрачаючи її як джерело відомостей. Але вона й далі здригалася, згадуючи дуло біля скроні.

Зуб пульсував, і Яніна не могла заснути. Вона сказала охоронцеві, що їй потрібен зубний лікар, але два дні минули без відповіді. По неї прийшли тільки тоді, коли вона почала кричати й гатити у двері.

У зубної лікарки, єврейки з Дубна, був кабінет у глибині в'язниці. Вона все життя прожила в Польщі, тут вела практику, але говорила російською і, як згадуватиме Яніна у спогадах, не приховувала зневаги до всього польського й любові до всього радянського.

Лікарка сказала Яніні, що у неї нема матеріалу для пломби і треба виривати зуб. Гірше того, у неї не було знеболювальних, навіть аспірину. Вона береже їх, казала собі Яніна, щоб догоджати своїм любим офіцерам НКВС.

– Зможеш витримати біль і не знепритомніти? – запитала лікарка.

– О так! – відповіла Яніна.

Лікарка вирвала хворий зуб, причому майже без зайвих маніпуляцій і болю, але, орудуючи щипцями, таки зачепила за живе, наспівуючи мелодію. Ту саму, з фільму кількарічної давності про трьох трактористів, усіх як на підбір молодців, які відбивають напад підступних самураїв на Далекому Сході, а потім їдуть додому потягом, співаючи й виголошуючи тости, повертаючись до роботи на колгоспних полях.[51]

9.

Розвиднювалось, і Валя лежала нерухомо, наче зв'язана й покладена на жертовник, коли майор Винокур переступив через мертві тіла, відкинув ковдру й притиснув револьвер до її скроні. «Ти жива», – сказав він.

Валя звела на нього очі. «Так. Не стріляйте в мене. Мені й так недовго залишилося».

Начальник НКДБ оглянув камеру, підійшов до інших жінок, щоб подивитися на них, тоді

51 Chris Gladun, "Poland's Holocaust," http://www.geocities.com/CapitolHill/ParIiament/6764/intro.html; Sulkowska, "Memoirs, 1939-1951," 44-48, 63; Albin Głowacki, "Sowiecki aparat represji w Malopolsce Wschodniej i na Wołyniu, 1939-1941," *Pamięc i Sprawedliwość,* 40 (1997-98), 288; Rafal Wnuk, "ZWZ na Wołyniu 1939-1941," in Chmielowiec, ed., *Okupacja sowiecka*, 21-51. Стенограму допиту Сульковської див. у *Polska i Ukraina w Iatach trzydziestych-czterdziestych XX wieku*, 3:1: Serhij Bohunow et al., eds., *Polske podziemie 1939-1941 od Wołynia do Pokucia: Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych* (Warsaw, 2004), 214-33. «Мосфільм» випустив фільм Івана Пир'єва «Трактористи» 1939 року.

повернувся до Валі й знову наставив зброю їй у скроню.

Валя попросила Винокура вистрілити їй у груди. Так буде швидше й певніше, сказала вона.

Насильство зачаровувало Ісака Бабеля. Він працював, хай недовго й тільки перекладачем, у ЧК – службі безпеки, яка після кількох змін назви стала НКВС. Як він зізнався іншому письменникові, йому хотілося написати велику книжку про чекістів, але він боявся, що не зможе віддати їм належне, бо всі знайомі йому чекісти були святими. І, мандруючи Волинню та Галичиною влітку 1920 року, він прагнув бути таким, як люди, з якими їхав. Він хотів, писав у новелі «Після бою», стати вбивцею.

> Село пливло й розбухало, багряна глина сочилася з його похмурих ран. Дощ шмагав верби й ущухав. Вечір злетів у небо, мов пташина зграя, і темрява поклала на мене свій мокрий вінок. Я був знесилений і, зігнувшись під вінцем смерті, йшов далі, благаючи долю про найпростішу здатність – здатність убити людину.[52]

Майор Винокур по черзі цілився револьвером Валі в груди й у чоло. Потім опустив зброю, круто розвернувся й вийшов.

Залита кров'ю, нездатна поворухнутися, Валя лежала на підлозі. Рани пекли, гарячка стрясала тіло, і думати вона могла тільки про воду в казанку.

Вона намагалася дотягтися до казанка, коли у дверях виріс солдат.

«Чого ти крутишся?» – заревів він.

«Пити хочу, – сказала Валя. – Дайте води».

«Я тобі дам води!» – сказав він.

Валя звела на нього очі. Він був молодий, з великими блакитними очима. За інших обставин вона б із ним пофліртувала. Навіть тепер спромоглася ледь усміхнутися. Він напевно допоможе.

Валя не чекала удару в голову й не застогнала та не скрикнула. Чоловік ударив її в шию багнетом на своїй гвинтівці. Коли він потягнув його назад, багнет зісковзнув. Він нахилився, підняв його й насадив на місце, потім підійшов до Наді та встромив його їй у груди. Вона згорнулася клубочком і померла без звуку.

Чоловік перейшов до непритомної Фросі й проколов їй шию.

10.

Валя то прокидалася, то дрімала, то знову прокидалася. Над болотом долинала стрілянина. Була середа, 25 червня, і вона вже понад дванадцять годин лежала на підлозі, спершу розстріляна, потім заколота, маючи тільки казанок води й ковдру, щоб полегшити біль.

Серед дня Валя почула кроки й голоси. Хтось плакав. Хтось лаявся. Хтось виламував двері. Мотоциклісти Одинадцятої танкової дивізії вермахту о другій із ревом увірвалися до Дубна й роздавали дітям шоколад. Цивільні похапали ломи й поспішили до в'язниці. Дехто зазирав до камери Валі й Фросі та йшов далі. Порятунок уцілілих був не єдиним, що їх займало.[53]

---

52 A. N. Pirozhkova, *At His Side: The Last Years of Isaac Babel* (South Royalton, Vt., 1996), 90; Charles Rougle, "Isaac Babel and His Odyssey of War and Revolution," in Charles Rougle, ed., *Red Cavalry: A Critical Companion* (Evanston, 1996), 7; Sergei Povartsov, *Prichina smerti – rasstrel: Khronika poslednikh dnei Isaaka Babelia* (Moscow, 1996), 6, 18; *The Complete Works of Isaac Babel*, ed. Nathalie Babel, trans. Peter Constantine (New York, 2002), 327.

53 B 162 ARZ 5900255, Bd. l, Bl. 174, 258, Bundesarchiv Außenstelle Ludwigsburg (далі – BALB); G. W. Schrodek, *Ihr Glaube galt dem Vaterland: Geschichte des Panzer-Regiments 15 (11. Panzer-Division)* (Munich, 1976), 131; Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944* (Jerusalem, 1990), 45; Kurt Mehner, ed., *Die Geheimen Tagesberichte der Wehrmachtführung im Zweiten Weltkrieg 1939-1945*, 3: *1. Marz 1941-31. Oktober 1941* (Osnabrück, 1992), 154; *Knyha pam"iati Ukraïny: Rivnens'ka oblast'* (L'viv, 1994), 12; Hamburger Institut für Sozialforschung, *Verbrechen der Wehrmacht*, 123; Andrzej Żbikowski, ed., *Relacje z Kresów* (Warsaw, 2000), 513 (Archiwum Ringelbluma; 3); A. V. Isaev, *Ot Dubno do Rostova*

У вересні 1939 року містяни кинулися грабувати, як тільки розпалася польська влада. І цього разу вулицями нишпорили мародери. З покинутих радянськими службовцями квартир вони виносили ліжка, матраци, столи й флакони парфумів. Виламували вікна й двері крамниць та складів, забирали вподобане, а інше нищили. Відбивали шийки горілчаних пляшок і пили, доки не падали. Навіть у в'язниці, поки одні забирали останки рідних, інші тягли все, що могли взяти. «При цьому, – зауважив лейтенант роти пропаганди вермахту, однієї з частин, які готували газетні й радіозвіти та кінохроніку про бойові дії, – населення вважало особливо важливим показати мені в'язницю, щоб переконати нас, німців, у варварстві радянської системи».[54]

Лейтенантове обурення порушенням пристойності було недоречне. У місті солдати прив'язали літнього єврея до бронеавтомобіля, повісили йому на шию портрет Сталіна й забили до смерті.[55]

Інші солдати попрямували до в'язниці. Місцеві поспішили повідомити про вбивства генералові, який після приходу вермахту взяв під командування цю місцевість, і той послав до в'язниці загін для розслідування.

У вхідному корпусі солдати побачили купи стріляних гільз біля камер. Коли ввійшли на подвір'я, здригнулися від смороду. Приклавши хустинки до носів, вони почали шукати вцілілих. У переповнених камерах лежали жінки, діти й старі. Намагаючись урятуватися від убивць, жертви ховалися за перекинутими столами.[56]

«Важко знайти слова, – написав солдат вермахту, який побував у дубенській в'язниці, – для чогось подібного».[57]

А командир роти Одинадцятої танкової дивізії, який провів у місті два дні, перш ніж його частина рушила на схід, не міг спати ночами. Він із солдатами квартирував поблизу в'язниці, і над болотом тягло трупним запахом.[58]

О сьомій вечора до Валиної камери вбігли дві жінки.

«Я тут задихаюся! Винесіть мене надвір!» – закричала вона.

– Вона жива! – вигукнули жінки.

Вони вибігли, покликали кількох людей на допомогу, знайшли лавки, поклали на них Валю й Фросю та винесли надвір.

Коли рятівники Валі й Фросі човгали до найближчої хати, над ними пролетіли німецькі бойові літаки. Рятівники покинули лавки й кинулися в укриття. Потім вийшли, і процесія рушила далі. Валі здавалося, що вона бере участь у власному похороні.

Люди дали Валі гарячої кави, але через рану в горлі вона не могла ковтати. Попросила цигарку й спромоглася кілька разів затягнутися. Жінки, які її знайшли, чешки-медсестри з дубенської лікарні, пішли шукати коня з возом, через годину повернулися й відвезли Валю та

(Moscow, 2034), 154-56; Kosek. "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie," 67; Mykola Pshenychnyi, "Bil'shovyky v Dubni u 1939-1941 roky," DIZ.

54 Surmach, "17. veresnia"; Kawka, "Czas śmierci"; Kosek, "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie"; Howard Reich, *The First and Final Nightmare of Sonia Reich: A Son's Memoir* (New York, 2006), 157; Iu. Pasichnyk, "Na pochatku viiny," недатована вирізка з невстановленої газети, DIZ; Leutnant Graf Magnis, "Bericht über das Gefängnis in Dubno," June 28, 1941, RH 21-11148b, BA-MA; передруковано (з помилками) у Hamburger Institut für Sozialforschung, *Verbrechen der Wehrmacht*, 124.

55 Reich, *The First and Final Nightmare*, 131.

56 Erwin Krombholz, Лист до редакції, *Ostpreußenblatt*, June 9, 2001, http://www.webarchiv-server.de/pin/archiv/01/2301ob26.html (дата звернення: February 27, 2007).

57 Лист В. Зонненберга у Wolfgang Diewerge, ed., *Deutsche Soldaten sehen die Sowjet-Union* (Berlin, 1941), 16.

58 Edel Lingenthal, "Impression of the Border Battles," in David M. Glantz, ed., *The Initial Period of War on the Eastern Front, 22 June – August 1941: Proceedings of the Fourth Art of War Symposium. Garmisch*, F*RG, October 1987* (London, 1993), 337.

Фросю до лікарні.

На всіх операційних столах лежали поранені, що вижили після різанини, і медсестри поклали Валю та Фросю на підлогу в коридорі. Вийшов лікар і наказав занести Валю. Фросі гірше, її треба першою, нібито сказала Валя – так вона згодом розповідатиме.

Лікар і медсестра похитали головами, побачивши Валю. Їй потрібна кров. Кілька людей були готові здати свою, але бомби зруйнували лабораторію. Вона не виживе, вирішили лікарі.

Валя попросила обмити її. Медики дали їй морфій і перев'язали рани.

О п'ятій пополудні 26 червня до Дубна прибула група № 626 *Geheime Feldpolizei*, або Таємної польової поліції. ГФП була службою безпеки й контррозвідки вермахту, гестапо німецької армії; за жорстокістю вбивств цивільних на Східному фронті її перевершували тільки айнзацгрупи. Дубенчани вже повідомили командувачеві-генералу, що НКВС винищив своїх в'язнів. Тепер вони подбали, щоб про це знала й ГФП.[59]

Наступного ранку польові поліцейські вирушили до в'язниці. Люди вивозили рідних для поховання, але в камерах іще лежало понад сто мертвих. Убивці, повідомляла ГФП, спершу застрелили, а потім згвалтували одну жінку – одяг був розхристаний, ноги розведені, а в піхві була сперма, – інших катували – шкіра на руках і ногах була здерта, – решту розстріляли або закололи. Жінки, які впізнавали рідних, були в такому розпачі, що билися головами об стіни.

Один чоловік уникнув страти, бо працював у слюсарній майстерні й сховався, коли почув постріли. Ще двоє в'язнів, чоловік і жінка, вижили, заповзши під тіла мертвих співкамерників.[60]

У своїх уривчастих і суперечливих звітах про відступ із Дубна НКВС підрахував, що із 696 в'язнів, які перебували у в'язниці 23 червня 1941 року, він звільнив 170, евакуював 250 і призначив до розстрілу 230 або 260. Із них, за даними НКВС, 46 пережили вбивства. Німецька армія натомість називала 400, 450, 500 або 550 жертв НКВС у Дубні. Організація українських націоналістів вважала, що їх було 800. Тодішні газети поширювали цифри від 527 до 1500. Згодом очевидці роздули їх до тисяч.[61]

Група № 626 поставила перед собою в Дубні два завдання. Перше – знову зробити в'язницю придатною до використання: винести тіла на подвір'я, відмити камери й полагодити зламані

59 Klaus Geßner, "Geheime Feldpolizei – die Gestapo der Wehrmacht," in Hannes Heer and Klaus Naumann, eds., *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944* (Hamburg, 1995), 344; Paul B. Brown, "The Senior Leadership Cadre of the Geheime Feldpolizei. 1939-1945," *Holocaust and Genocide Studies* 17 (2003), 282; Aussenkommando GFP beim 48. A.K., "Erschießung von NKWD-Kommissaren und Funktionären," RH 24-48. XXXXVIII. Armeekorps (mot.) / Panzerkorps, 1940-1945, BA-MA.

60 Leutnant Wilhelm Felber, "Bolschewistischer Massenmord in Dubno," June 29, 1941, R60762, PA; Ivan Pavliuk, "Strilialy stalinisty, strilialy fashysty," *Prapor peremohy*, September 11, 1990; Mykhailo Oliinyk, "Zostalas' zhyvoiu pid trupamy," *Visnyk Dubenshchyny*, December 12, 1990.

61 Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:233, 267: Romaniv and Fedushchak, eds., *Zakhidnoukra*їns'*ka trahediia*, 63, 326, 394; Dziuban, ed., *Ukraïns'ke derzhavotvorennia*. 91, 291; Gur'ianov and Kokurin, *Evakuatsiia tiurem*; Popiński, Kokurin, and Gurjanow, *Drogi śmierci*, 17, 32, 97, 103, 175; телеграма капітана Геллеталя з AOK 6 до Міністерства закордонних справ, June 29, *1941*, in Dziuban, ed., Ukraïns'ke derzhavotvorennia, 91; Heeresgruppe Süd, lc, "Morgenmeldung vom 1. Juli 1941," RH 20-6/515/575, BA-MA; AOK 6, 1c, Abendmeldung vom 1. Juli 1941. RH 20-6. 6151S/SSI, BA-MA; Aussenkommando GFP beim 48. A.K., "Erschiessung von NKWD Kommissaren und Funktionären," 1; "Greueltaten in Dubno," 64; Hans-Wolfgang Schoch, "Eidestattliche Erklärung," June 17, 1946, IMT document 1689, архіви Міжнародного військового трибуналу, передані Судові відповідно до рішення Трибуналу від 1 жовтня 1946 року, Палац миру, Гаага; "Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno"; Głowacki, *Sowieci wobec Polak*ów, 654; "lak skazhenily katy v Dubni," *Krakivs'ki visti*, July 10, 1941; Jerzy Węgierski, Lwó*w pod okupacją sowiecką 1939*-1941 (Warsaw, 1991), 279; Abramowicz, *Więzienia NKWD*, 112, 115; Pawel Lisiewicz, "Bal czerwonych upiorów: 57 lat od Norymbergii," http://free.of.pl//wolyn/pano_004.html (дата звернення: April 11, 2007); Krombholz, *Ostpreußenblatt*, June 9, 2001. Інші газетні повідомлення див. у *Zlochyny komunistychnoï Moskvy v Ukraïni vliti 1941 roku* (New York, 1960), 30, and Iaroslav Lial'ka, ed., *Litopys neskorenoï Ukraïny* (L'viv, 1993), 1:40, 48.

двері. Полякам була потрібна в'язниця; радянській владі була потрібна в'язниця; німцям вона теж знадобиться.

Іншим завданням було знайти відповідальних за вбивства. Працівники НКВС і партійні службовці, хоч якось причетні до різанини, втекли з Дубна за добрих дві години до приходу вермахту, але це не мало значення. Підійшов би будь-який комісар чи єврей. Щоб знайти їх, група № 626 звернулася до інформаторів.

«З самого першого дня, – зауважив єврей, який пережив війну в Дубні, – українці вказували німцям на євреїв, котрі працювали на радянську владу. Кожен указував на тих, на кого мав зуб. Німці їх забирали, і вони більше не поверталися».[62]

Та доносили не тільки українці, і жертвами ставали не тільки євреї. Коли у вересні 1939 року Червона армія прийшла на Волинь, українці та євреї поспішили поскаржитися новій владі на поводження з ними поляків. Із наближенням німецько-радянської війни євреї, поляки й українці наввипередки доносили на земляків як на німецьких шпигунів. А коли вермахт окупував край, українці й поляки – часто ті самі, що шукали ласки НКВС, – не гаючись указували на комуністів і євреїв. Люди віддавали сусідів на вірну смерть, занотував у щоденнику вчитель із села поблизу Дубна.[63]

Саме ці інформатори допомогли ГФП заарештувати сімох чоловіків. Шестеро із сімох, судячи з імен, були українцями або росіянами, один – описаний як поштовий сторож та активіст комуністичного молодіжного руху – був євреєм. Польова поліція не клопоталася пошуком доказів, що семеро допомагали НКВС убивати в'язнів. Досить було того, що вони перебували в Дубні й «повинні були знати про вбивства у в'язниці».[64]

Під час боїв за Дубно вермахт узяв у полон дві тисячі червоноармійців. Декого призвали всього день-два тому, і вони не встигли побувати в бою, не кажучи вже про підготовку, форму чи зброю. ГФП вирішила використати цих полонених для прибирання в'язниці. Німецький офіцер наказав сорока з них вийти вперед. Вони надягли маски й білі комбінезони, під конвоєм пішли до в'язниці й винесли тіла, потім спалили просочені кров'ю ковдри та одяг і продезінфікували підлоги й стіни.[65]

Після того, як родичі забрали своїх мертвих, постало наступне питання: що робити з тілами, яких ніхто не забрав. Спершу ГФП гадала, що, коли прибудуть нові німецькі частини, вона виставить охорону й накаже сімом комісарам та частині полонених поховати цих жертв. У понеділок, 30 червня, у Дубні зупинилася 111-та піхотна дивізія й виділила для охорони двадцятьох бійців з автоматами. Але військовополонених на той час уже вивезли. Семеро чоловіків не могли викопати яму на сто тіл. Потрібну додаткову робочу силу поліція отримала, знову звернувшись до інформаторів і зігнавши сорок євреїв. Того дня після обіду комісари та євреї викопали на тюремному подвір'ї яму завширшки два й завглибшки півтора метра та поховали решту жертв. Після цього священник відслужив панахиду.[66]

62 Pinches Fingerhut, 301/2168, Żydowski Instytut Historyczny, Warsaw, опубліковано в Michal Grynberg and Maria Kotowska, eds., *Życie i zagłada Żydów polskich 1939-1945: Relacje świadków* (Warsaw, 2003), 558.

63 Satsiuk, *Smertonostsi*, 23, 42; Oleksander Povshuk, Dennyk Povshuka Oleksandra vid 17/IX. 1939 r., 57/4/344/102, Tsentral'nyi Derzhavnyi arkhiv hromads'kykh ob"iednan' Ukraïny, Kyiv.

64 Aussenkommando GFP beim 48. A.K., Erschiessung von NKWD-Kommissaren.

65 Petro Druchenko, "Iak tse bulo," інтерв'ю І. Лозов'юка, *Visnyk Dubenshchyny*, December 12, 1990; Kawka, "Czas śmierci."

66 Josef Taller (який заявив, що розстріляли двадцять чотирьох євреїв), B 162 ARZ Bd. l, Bl 175, BALB; Raja Mantwer (яка засвідчила, що двадцять п'ятьох єврейських чоловіків розстріляли у в'язниці «приблизно через два тижні після приходу вермахту»), B 162 ARZ 5900255, Bd. 1, Bl. 259. BALB; Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 73 (який повідомляє, що радянських активістів убили в Дубні 30 червня 1941 року); L. Bakun та інші, "Prosymo rozpovisty pravdu," November 8, 1989, DIZ.

У березні 1941 року Адольф Гітлер виступив перед двомастами старшими офіцерами в райхсканцелярії в Берліні. Майбутній похід проти Радянського Союзу, пояснив він слухачам, буде не просто черговою військовою операцією, а «боротьбою двох протилежних ідеологій». Радянські комісари, сказав Гітлер, – «носії ідеологій, прямо протилежних націонал-соціалізму. Тому комісарів буде ліквідовано. Німецьких солдатів, винних у порушенні міжнародного права… буде виправдано». «Наказ про комісарів», виданий Верховним командуванням збройних сил 6 червня, відображав погляди Гітлера: вермахт повинен був розстрілювати політпрацівників Червоної армії одразу після захоплення в полон.[67]

Поховавши вбитих в'язнів, семеро комісарів та євреї, яких силоміць зігнали з дубенських вулиць, викопали на подвір'ї другу яму, подалі від першої. О шостій вечора 30 червня піхотинці розстріляли сімох комісарів над могилою, яку ті самі викопали. Потім євреї, «які ще залишалися на місці», як висловився автор звіту польової поліції, засипали їхні тіла землею.[68]

ГФП розшукала будівельника в'язниці й доручила йому полагодити двері. Деякі камерні двері ще залишалися розбитими, але тепер кожен поверх можна було замкнути, і вермахт загнав до в'язниці радянських військовополонених. Одного дня туди прийшла дівчинка передати їм хліб. Німецький солдат схопив дитину і сказав, що пустить їй кулю в голову, якщо вона зробить це ще раз.[69]

Коли військовополонених не стало – вони померли з голоду або були відправлені до інших місць убивств, – німецька армія почала тримати в дубенській в'язниці порушників закону й дезертирів. Чоловіки в потертих уніформах карбували крок на подвір'ї. Стукіт дерев'яних черевиків у бруківку – вони були в'язнями й чобіт не потребували – лунав за мурами.

Вермахт страчував нижчі чини без церемоній. Вищим чинам влаштовував військовий ритуал. На світанку почет військових суддів і розстрільний загін супроводжували засудженого до сусіднього пустиря. Позаду їхав віз із трупою. Засуджений ставав біля стовпа, судді зачитували вирок, і загін всаджував у його тіло кулі. Потім процесія поверталася до в'язниці,

67 William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History* of *Nazi Germany* (New York, 1960), 830; Hans-Adolf Jacobsen, "Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischcr Kriegsgefangener," in Martin Broszat et al., eds., *Anatomie des SS-Staates* (Olten, 1965), 2:163-283; Pavel Polian, "First Victims of the Holocaust: Soviet-Jewish Prisoners of War in German Captivity," *Kritika* 6 (2005) 763-87.

68 Aussenkommando GFP beim 48. A. K., Erschiessung von NKWD-Kommissaren; Heeresgruppe Süd lc-Morgenmeldung vom 1. Juli 1941, RH-20/6/515, BA-MA; Hamburger Institut für Sozialforschung *Verbrechen der Wehrmacht*, 123-27. Критики виставки Vernichtungskrieg стверджували, що організатори не навели жодних доказів причетності вермахту до цих убивств. Meinrad von Ow, *Fragen und kritische Anmerkungen zur Ausstellung* "*Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941-1944*"*: Eine Handreichung für die Besucher der* Ausstellung (Reinbek, 2003), дає зрозуміти, що, якщо вбивства й відбулися, вони були виправдані, бо страчені могли бути «катами НКВС». Götz Aly, *Rasse und Klasse: Nachforschungen zum deutschen Wesen* (Frankfurt, 2003), 127, наполягає, що документація вбивств у каталозі виставки «однозначна», але помилково твердить, що вони сталися 25 червня. Айнзацгрупа С, яка доповідала про становище в Дубні через кілька тижнів, можливо, мала на увазі саме цей випадок, коли писала, що серед ста страчених у місті були українець, який, за власним зізнанням, допомагав НКВС депортувати чи вбивати українців, двоє комуністичних службовців та інформаторів НКВС, комуніст, який допомагав висилати з його села родини українських націоналістів, і двоє росіян, у яких знайшли частини німецьких одностроїв. У звіті нічого не сказано про причетність до вбивств у в'язниці. Див. Ereignismeldung UdSSR No. 28, July 20, і доданий Bericht über das sowjetrussische Gefängnis Dubno und über das Blutbad vom 24. und 25.6.1941 Ereignismeldung UdSSR No. 28, July 20, 1941, зокрема доданий "Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno und über das Blutbad vom 24. und 25.6.1941," R5S/214, 256-63, BAB). Kawka, "Czas śmierci," згадує, що відразу після окупації стратили вісімдесятьох євреїв.

69 Reich, *The First and Final Nightmare*, 104, 159.

а закривавлений труп гойдався в труні.[70]

«Усьому прийде кінець», – запевняла Тереза Траутман своїх рідних. Шестеро з восьми жінок її камери в дубенській в'язниці – Стефа Кілярська, Надя Орловська, Оля, селянка, дружина капітана польського війська й сама Тереза – не пережили вбивств. Фрося Піндвюк вижила. Після війни оселилася в Луцьку й, хоч праву руку їй ампутували, стала кравчинею.[71]

Валя теж вижила. Вона вдруге вийшла заміж, приїхала до Сполучених Штатів і оселилася в Денвері. Вона розповідала, як лікарі виймали кулі з її спини без знеболення і як, не намацавши пульсу, визнали мертвою та відправили до моргу. У тілі вона носила шість куль, а багнетні рани боліли ночами до кінця життя. Присягалася, що в камері їй явився Христос і благословив її. Звинувачувала польського священника в тому, що він відмовився її сповідати, бо вона православна. Була впевнена, що єврейські лікарі й медсестри намагалися отруїти її, бо вона була живим доказом єврейського віроломства. І не мала сумніву, що НКВС керували євреї.

11.

А що ж майор Винокур, дубенський чарівник, єврей, який пощадив Валине життя, але закарбувався в її свідомості задовго до того, як вона його побачила, і потім затьмарив усе, що чинили його українські та російські колеги?

У донесеннях про різанину НКВС німецькі офіцери поліції безпеки й кореспонденти рот пропаганди повторювали те, що їм розповіли інформатори. Головними винуватцями, заявляла ГФП, були комісар НКВС Винокур і секретарка в'язниці, жінка на прізвище Бронштейн. Один кореспондент описав Винокура як «плоскостопого єврея» з гачкуватим носом і кривими ногами та заявив, що той керував різаниною. Інший автор розповідав, що в'язниця перебувала під наглядом Винокура, а Бронштейн була його особистою секретаркою й уповноваженою представницею. Автор додавав: один уцілілий описав убивць, які прийшли до його камери, як єврея та двох єврейок – Бронштейн і Гейфлер. Ще один уцілілий давав зрозуміти, що в його камері вбивали ці дві єврейки.[72]

Це видовище садизму й розпусти триває в оповідях українців і поляків. Хтось бачив, Винокура у в'язниці незадовго до початку стрілянини. Він із двома помічницями носився й стріляв у в'язнів із револьверів. Хтось інший бачив, як Хана Беренштейн, присадкувата темноволоса жінка, яка працювала у в'язниці охоронницею, вбивала ув'язнених жінок. Вона влітала до камери, хапала жінку за волосся й пускала кулю в голову. Ще інші вцілілі впевнені, що Винокур учинив різанину з допомогою молодої єврейки на прізвище Каган.

З в'язниці, як розповідають, Винокур кинувся до костелу при бернардинському монастирі. Ченці лежали хрестом перед іконою, яку виносили тільки в часи великого лиха. Винокур пройшов по їхніх спинах, але нікого не застрелив, потім дав вихід люті: помчав до замку, де зібрали молодих червоноармійських призовників, і постріляв їх із револьвера. Після цього помив руки й сів снідати.[73]

І люди розповідають, як Винокур загинув. Тікаючи на схід, начальник служби безпеки та кілька державних і партійних службовців сіли на два мотоцикли й помчали до Рівного. На

70 Jerzy Piotrowski, "Tragiczne Dubno, w latach II wojny światowej," *Życie Krzemienieckie* 9 (January 1995), 25.

71 Abramowicz, Więzienia *NKWD*, 114, пише, що Владислава Рапацька стверджувала, ніби Тереза Траутман пережила вбивства НКВС і розповіла їй про охоронницю на прізвище Касан, яка вбивала ув'язнених жінок, але це антисемітська фантазія.

72 Aussenkommando GFP beim 48. AK., Erschiessung von NKWD-Kommissaren und Funktionären; Zenkner, "Das Blutbad von Dubno"; Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno.

73 Petrenko, "Trahediia Dubens'koï tiurmy"; Valia, "Zhyttia u viaznytsi"; Kreshchenko, *Velykden' u v"iaznytsi*, 24; Abramowicz, Więzienia *NKWD*, 115.

станції за кілька кілометрів від Дубна вони захопили потяг, але, перш ніж він рушив, українські повстанці оточили його, взяли пасажирів у полон і повели потяг на північ, до Луцька. Там німецька частина перехопила націоналістів, забрала в них бранців і вбила Винокура та його спільників.

Інші твердять, що німецькі солдати оточили Винокура, коли той тікав до Рівного. Він застрелив водія й помічницю, а потім німецька куля скосила його, коли він біг полем.

Наче цього мало, ще розповідають, що, зрозумівши неможливість утечі, Винокур вбив дружину й доньку, а тоді вистрілив у себе.[74]

12.

Тож ким був майор Винокур і що з ним сталося?

Його звали Яків Давидович Винокур в українському написанні, Яков Давидович Винокур у російському; народився він у Харкові 1909 року. До революції батько працював підмайстром і продавцем, після неї – плановиком у текстильному синдикаті. Мати Якова померла від туберкульозу, коли йому було п'ятнадцять. У 1931 році його призвали до Червоної армії. Рік він прослужив в артилерійських частинах, а потім працював діловодом у прокуратурі прикордонних військ ДПУ. У 1933 році перейшов до ДПУ. У 1934-му одружився з жінкою, яка теж працювала в службі безпеки. Їхня єдина дитина, донька, народилася 1937 року. У вересні 1939-го керівництво послало Винокура до Західної України. Від 1933 року він був кандидатом у члени Комуністичної партії. У листопаді 1939-го став членом. В автобіографії він зазначав, що за всі роки в комсомолі, партії та органах безпеки не отримав жодної догани. Коли в липні 1940 року його висували на посаду начальника дубенського районного НКВС, партійне керівництво дало йому гарну характеристику: політично свідомий, дисциплінований, працює над підвищенням ідейного рівня. Коли на початку 1941 року НКДБ відокремився від НКВС, Винокур став начальником нового відділу. До червня 1941-го дослужився до майора. У документах його національність була зазначена як єврей.[75]

Пізнього ранку 25 червня Винокур перебував у партійному штабі в Дубні. Сім'ї міських службовців утекли до Рівного напередодні. Тепер вермахт узяв Луцьк, за сорок шість кілометрів на північний захід, – там НКВС теж залишив в'язницю, повну тіл, – і танки, бронеавтомобілі та мотоцикли котилися по шосе до Дубна. Коли Винокур послав розвідку на західну околицю, та повернулася й доповіла, що бачила танкову колону. Службовцям, які ще залишалися в Дубні, час було тікати. Винокур, призначений начальником районного штабу оборони в день початку війни, відповідав за організацію їхнього відступу.[76]

Опівдні всі державні й партійні службовці, працівники НКВС і НКДБ та міліціонери, які ще не виїхали до Рівного, зібралися на стадіоні «Спартак» поблизу партійного штабу. Винокур

74 Satsiuk, *Smertonostsi*, 122; Mykola Boryshkevych, "Movchazni svidky," http://aaaaaan.narod.ru/voboroni.files/7.htm (дата звернення: June 13, 2007); K. Myroshchuk and O. Pavlenko, "Rozstrily u Dubnivs'kii tiurmi," *Chervonyi prapor*, June 17, 1990; Kawka, "Czas śmierci"; A. V. Mialovyts'kyi, ed., *Rovens'ka oblast'* (Kyiv, 1973), 213; Ruts'kyi, *Koly vy vmyraly*, 12, and Ruts'kyi, *Holhofa*, 37; Do podii u Dubens'kii v"iaznytsi v 1941 rotsi; Pshenychnyi, інтерв'ю Остапа Смерека; Pshenychnyi, foreword to Kreshchenko, *Velykden' u v"iaznytsi*, 5; Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty"; Abramowicz, Więzienia *NKWD*, 115.

75 Vinokur, "Avtobiografiia"; Begma, "Kharakteristika na tov. Vinokurova [sic] lakova Davidovicha," копія, зроблена 15 липня 1981 року з копії, виготовленої у квітні 1965 року; Dianov, "Spravka," DIZ; електронний лист О. Л. Кокуріна, GARF, до автора, 9 серпня 2005 року.

76 Mykola Kudelia, *Pid muramy Luts'koї tiurmy: Spohady kolyshn'oho v"iaznia* (Luts'k, 2001), 55; T. Prysiazhnyi, "Masovi vbyvstva v Luts'ku," *Litopys Volyni* 1 (1953), 69; Ryszard Szawlowski, *Wojna polsko-sowiecka 1939* (Warsaw, 1997), 229; Pshenychnyi, *Bil'shovyky v Dubni*; Kislashko, "Spravka," DIZ; M. Pidlypnyi, "Nazavzhdy u pam"iati," *Chervona zirka*, June 30, 1981.

відібрав сорок із них до групи прориву. Вони спробують пройти крізь німецькі позиції, а інші активісти підуть слідом.

Сорок чоловіків посідали в легковики й вантажівки та виїхали. Досягнувши західної околиці Панталії, села за п'ять кілометрів на північний схід від Дубна, Винокур наказав зупинитися й оцінити становище. Селянин повідомив, що на роздоріжжі за селом стоять німецький танк і кулеметники. Винокур поділив групу надвоє. Перша частина – вантажівка із встановленим кулеметом, чотири-п'ять службовців, кілька банківських працівників і десяток бійців НКВС – повинна була обійти німців і напасти з тилу, давши другій частині змогу просунутися вперед.

Перша група проїхала два кілометри й була за сто п'ятдесят метрів від роздоріжжя, коли німці відкрили вогонь. Машини спалахнули. Люди вискочили, сховалися в канавах і за кущами та почали відстрілюватися.

Бій – пістолети й гвинтівки проти кулеметів і танка – був нерівний. Двоє сказали, що дістануться до Рівного самі, і побрели в болото. Решта рушила сіножаттю. Вони хотіли дійти до села за два кілометри на північ від шосе, а далі сільськими дорогами – до Рівного. Вони сперечалися, куди йти, коли побачили легковик і дві вантажівки, що мчали до роздоріжжя. В одній був Винокур. Чоловік із поля вискочив на дорогу й зупинив машини. Попереду небезпека, сказав він, і другій групі краще покинути машини та приєднатися до першої.

– Прорвемося, – відповів Винокур і махнув своїм їхати далі.

Пробираючись полем, інші почули кулеметні черги. Німецька вогнева точка обстрілювала групу Винокура.

О пів на другу до хати Анни Бурдило в Дубні прибіг восьмирічний хлопчик. Її чоловік був міліціонером і виїхав із Винокуром до Рівного. Хлопчик знав Анну, бо його батько працював із її чоловіком. Німецькі солдати, сказав хлопчик, убили його батьків. Він урятувався, сховавшись у житі. Чоловіка Анни та інших, додав він, теж убили.

Анна побігла до Панталії. Її чоловік лежав просто неба. Поряд – ще кілька міліціонерів. Їх закололи багнетами й застрелили в голову впритул. Одним із мертвих був Винокур.[77]

Наступного дня солдати зігнали вісьмох чоловіків із Панталії, наказали взяти лопати й повели за сто метрів від роздоріжжя.

По полю були розкидані виведені з ладу машини й тіла. Селяни впізнали Винокура. Він лежав на спині, стискаючи в правій руці маленький пістолет. Частину руків'я та два пальці було відстрелено.

«Усе життя, – написав Ісак Бабель на власній фотографії, яку підписував для друга, – я провів у боротьбі з цією людиною». Чи зрозумів би Яків Винокур ці слова? Чи відчув би спорідненість, невисловлену близькість, хай тільки як глибокий внутрішній поштовх, із письменником, якого одного травневого ранку 1939 року агенти НКВС забрали з кабінету, повного книжок, а потім, після суду, що тривав усього двадцять хвилин пізньої січневої ночі 1940-го, витягли з камери до підземного приміщення й застрелили в потилицю?[78]

Восьмеро чоловіків викопали на цвинтарі біля роздоріжжя яму для чотирнадцяти чи п'ятнадцяти німців, убитих у сутичці. Трохи далі викопали ще дві ями й поклали біля них радянських загиблих. Солдати обнишпорили їхні кишені, а тоді селяни опустили тіла Винокура та його людей у могили.[79]

«Ненависть та сама… жорстокість та сама, – записав Бабель у щоденнику 1920 року. – Безглуздо думати, що одна армія відрізняється від іншої».[80]

77 Цит. за: Dianov, [Kratkaia annotatsiia], DIZ.

78 James E. Falen, *Isaac Babel, Russian Master of the Short Story* (Knoxville, 1974), 1.

79 Dianov, "Spravka," DIZ; Dianov, [Kratkaia annotatsiia], DIZ; Kislashko, "Spravka," DIZ; I. Kuznetsov, "Informatsiia," DIZ.

80 Babel', *Dnevnik 1920 god*, 83; Babel, *1920 Diary*, 84.

А хто відповідав за різанину у в'язниці вночі 24-го й уранці 25-го? Чи брав у ній участь Винокур? Чи бігав коридорами, вигукуючи накази вбивцям і власноруч добиваючи в'язнів? Чи спіткала його справедлива смерть, коли він лежав, стікаючи кров'ю, на житньому полі, а німецькі солдати відстрелили йому пальці й пустили кулю в голову?

Усе свідчить, що тієї ночі, коли сталася різанина, Винокура біля в'язниці не було. Він міг бути жорстоким слідчим, але беззахисних в'язнів не розстрілював. Можливо, навіть намагався зупинити вбивства.

О п'ятій пополудні 24 червня Манилюк, начальник дубенської в'язниці, зателефонував Винокурові й попросив допомогти конвоювати в'язнів на залізничну станцію. Винокур відмовив. Тоді Манилюк звернувся до Климова, заступника начальника НКВС Рівненської області, який наказав розстріляти тих, кого не можна звільнити. Невдовзі обласне партійне керівництво зателефонувало Винокурові й вилаяло за відмову допомогти в'язниці. Манилюкові Винокур зміг опиратися. Якщо ж відмовить партії, сам може отримати кулю. А його дружина й донька виїхали на схід. Вони теж опиняться в небезпеці.[81]

Десятеро чоловіків, яких Винокур виділив для цієї роботи, прибули до в'язниці о восьмій. Невдовзі почалися вбивства. Але на той час Винокур із загоном партійних активістів і міліціонерів виїхав кількома машинами до Рівного. Вони зупинилися поблизу села Варковичі, трохи ближче від середини шляху до Рівного, а Винокур поїхав далі тільки з водієм. Пізно вночі він повернувся до села, а наступного ранку весь загін – до Дубна. Тоді Винокур пішов до в'язниці, зайшов до Валиної камери й вийшов, не застреливши ні її, ні двох уцілілих співкамерниць.[82]

Навіщо Винокур напередодні ввечері їздив до Рівного? Чи сподівався переконати Климова скасувати наказ, а як не вдасться – знайти когось вищого, хто мав би досить влади, щоб його скасувати?

13.

«Усі ми, навіть коли гадаємо, що помітили кожну найдрібнішу подробицю, вдаємося до готових сцен, які інші вже не раз розігрували до нас», – зауважує В. Г. Зебальд, німецький письменник, чий роман «Аустерліц» порушує деякі з найскладніших питань останніх десятиліть. «Ми намагаємося відтворити дійсність,

> *але чим дужче стараємося, тим наполегливіше нав'язуються нам картини із звичного репертуару історичного видовища: полеглий хлопчик-барабанщик, піхотинець, зображений у мить, коли він заколює іншого, кінське око, що вилазить з орбіти, невразливий імператор в оточенні своїх генералів, мить, застигла посеред бойового сум'яття. Наша зацікавленість історією… це зацікавленість готовими образами, уже закарбованими в нашому мозку, образами, на які ми невідривно дивимося, тоді як правда лежить деінде, осторонь усього цього, у ще не відкритому місці».*

Запитанням, які я ставлю, немає місця у реальності. На Волині й у Галичині 1939 та 1941 років судили не за вчинки. Ви єврей, росіянин, поляк, українець? Більше нікому нічого не потрібно було знати про вас.

Та війна давно минула, але схема залишається. Страждання, кажуть уцілілі та їхні спадкоємці, – колективне, а не особисте. Вас морять голодом, б'ють чи розстрілюють не як чоловіка або жінку, людину, а як українця, єврея, поляка. Те, що відбувається з іншими націями, – дрібниця,

81 Pshenychnyi, інтерв'ю Остапа Смерека.

82 Михайло Нікулін і Анна Бурдило, цит. за: Dianov, [Kratkaia annotatsiia], DIZ. Філіппов доповідав Сергієнкові 5 липня 1941 року, що по всій Західній Україні вироки виконували тільки працівники в'язниць, а НКДБ не надавав допомоги. Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:245.

про яку навряд чи варто згадувати. Те, що відбувається із своїми, – частина тягаря, який вам доводиться нести. Життя може бути вашим власним. Ваша смерть належить колективові, який заявляє на вас права.

У 2003 році, через дванадцять років після краху режиму, який збудував громадський туалет на могилах чоловіків і жінок, убитих службою безпеки, дубенчани встановили чорну гранітну плиту. «Світлій пам'яті, – було написано на ній, – жертв комуністичних репресій НКВС у дубенській в'язниці в червні 1941 року». Про євреїв, радянських і німецьких солдатів, які втратили там життя, плита мовчала. Ці смерті й досі оповиті блакитним туманом історії.[83]

83 L'vivs'ke tovarystvo "Poshuk," "Memorial'na doshka pam"iati zhertv NKVS Dubens'koï v"iaznytsi," http://www.poshuk-lviv.org.ua/pomnik/volyn/dubno_prison_htm (дата звернення: December 19, 2006).